

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

І. А. Островський, Н. М. Сіренко

Конспект лекцій

з дисципліни

«ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ»

*(для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напрямку підготовки
6.030504 – Економіка підприємства, 6.030509 – Облік і аудит
і слухачів другої вищої освіти спеціальностей 7.03050901 – Облік і аудит
та 7.03050401 – Економіка підприємства (051 – Економіка))*

Харків – ХНУМГ ім. Бекетова – 2017

Островський І. А. Конспект лекцій з дисципліни «Політична економія» (для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки 6.030504 – Економіка підприємства, 6.030509 – Облік і аудит і слухачів другої вищої освіти спеціальностей 7.03050901 – Облік і аудит та 7.03050401 – Економіка підприємства (051 – Економіка) / І. А. Островський, Н. М. Сіренко; Харків нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 80 с.

Автори : канд. екон. наук., доц. І. А. Островський,
Н. М. Сіренко

Рецензент канд. екон. наук, доц. П. В. Піонтківський

Рекомендовано кафедрою ЕПМГ, протокол № 7 від 22.02.2017 р.

Зміст

Вступ.....	4
ЗМ 1 Загальні основи економічного розвитку.....	5
1.1 Предмет і метод політичної економії.....	5
1.2 Виробництво матеріальних благ і послуг. Продукт і характер праці.....	8
1.3 Економічні потреби та інтереси.....	12
1.4 Соціально-економічний устрій суспільства. Економічна система та закони її розвитку.....	14
1.5 Товарна форма організації суспільного виробництва. Товар і гроші.....	18
ЗМ 2 Загальні основи ринкової економіки.....	25
2.1 Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата.....	25
2.2. Витрати виробництва і прибуток.....	30
2.3 Ринок, його суть і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення.....	31
2.4 Домогосподарство в системі економічних відносин.....	36
2.5 Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток.....	38
2.6 Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу. Форми прибутку, процент і рента.....	42
ЗМ 3 Економічне зростання і соціально-економічний прогрес.....	46
3.1 Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми.....	46
3.2 Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою.....	56
3.3 Господарський механізм у системі суспільного відтворення. Держава та її економічні функції.....	61
ЗМ 4 Формування і розвиток сучасних соціально-економічних систем.....	65
4.1 Сучасні економічні системи. Особливості розвитку перехідних економік.....	65
4.2 Суть і структура світового господарства. Форми міжнародних економічних відносин.....	71
4.3 Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України.....	75
Список джерел.....	79

ВСТУП

Розвиток і удосконалення системи підготовки фахівців посилює інтерес до економічних знань. Потреба в ґрунтовних економічних знаннях у висококваліфікованих спеціалістів за сучасних умов є дуже актуальною. Економічне становище сьогодні змінюється надто швидко в умовах невизначеності, підвищеного ризику. Отже нам постійно доводиться розв'язувати економічні завдання, що мають непересічне значення для добробуту й соціального самопочуття.

Ці тексти лекцій покликані допомогти студентам молодших курсів сформуванню ґрунтовних знань про економічну систему суспільства, закони її функціонування і розвитку для розуміння чинників зародження, утвердження і напрямів розвитку сучасних соціально-економічних систем, їх спроможності задовольняти потреби людей. Крім того, вони є суттєвою підмогою для підготовки до семінарських занять, самостійної роботи, виконання завдань поточно-модульного і підсумкового контролю.

Перелік запропонованих тем відповідає вимогам освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за напрямками 6.030504 - Економіка підприємства», 6.030509 - «Облік і аудит» (051 – Економіка). З точки зору кредитно-модульної організації навчального процесу, всі 17 тем укрупнені в 4 змістові модулі (далі ЗМ):

ЗМ 1 Загальні основи економічного розвитку.

ЗМ 2 Загальні основи ринкової економіки.

ЗМ 3 Економічне зростання і соціально-економічний прогрес.

ЗМ 4 Формування і розвиток сучасних соціально-економічних систем.

ЗМ 1 ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Обов'язкові укрупнені навчальні елементи (теми)

- 1.1 Предмет і метод політичної економії.
- 1.2 Виробництво матеріальних благ і послуг. Продукт і характер праці.
- 1.3 Економічні потреби та інтереси.
- 1.4 Соціально-економічний устрій суспільства. Економічна система та закони її розвитку.
- 1.5 Товарна форма організації суспільного виробництва.

ТЕМА 1.1 Предмет і метод політичної економії

1. Предмет і функції політекономії.
2. Основні методи пізнання соціально-економічних процесів.

1. Будь-яка наука має предмет свого дослідження.

Предметом політекономії є виробничі відносини в їх взаємодії з продуктивними силами, а також політичними, ідеологічними, соціальними інститутами суспільства.

Історично визначали предмет науки таким чином:

А. Сміт вважав предметом природу, причини багатства і шляхи його збільшення.

Видатний український економіст М. Туган-Барановський вважав політекономію як науку про суспільні відносини людей у межах їх господарської діяльності, яка удосконалюється в середовищі історично вільного світового господарства.

За традицією підручників «Економікс» предметом науки є вивчення раціонального господарювання в умовах обмежених ресурсів з метою досягнення максимальної ефективності виробництва.

Об'єктом дослідження науки є економіка в цілому, на всіх рівнях:

- мікрорівень з особливостями діяльності окремих споживачів і виробників, продавців і покупців;
- макрорівень зі специфікою функціонування господарства країни в цілому;
- мегарівень з оцінкою діяльності в межах світового господарства і міжнародних економічних зв'язків;
- мезорівень з вивченням міжгалузевих зв'язків;
- метарівень з вивченням міжрегіональних відносин.

Вперше термін «економіка» ввів Арістотель у 3 ст. до н.е. У перекладі з грецької «економіка» означає мистецтво ведення домашнього господарства («ойкос» – дім, «номос» – вчення). Арістотель відрізняв економіку і хрематистику. Перша пов'язується із задоволенням потреб людей, друга – з накопиченням грошей.

Термін «політична економія» вперше використовував французький вчений-меркантиліст Антуан де Монкретьєн у 1615 році при виданні своєї книги «Трактат політичної економії».

Економічна теорія аналізує також економічні закони й категорії.

Економічні закони – об’єктивні, стійкі причинно-наслідкові зв’язки в межах виробничих відносин. Визначають всезагальні, загальні й специфічні (спеціальні) закони.

Всезагальні закони описують взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин протягом усієї історії людства. Наприклад, мова йдеться про закони економії часу, підвищення потреб.

Загальні закони відображають взаємозв’язки організаційно-економічних відносин і продуктивних сил протягом довготривалих періодів історії, наприклад, закони товарного виробництва: закон попиту, закон вартості та ін.

Специфічні (спеціальні) закони аналізують особливості розвитку виключно виробничих відносин на вузьких відрізках історичного розвитку.

Економічні категорії – найбільш абстрактні, загальні поняття, що відображають принципові умови економічного життя суспільства (наприклад, товар, гроші, розподіл, багатство та ін.).

Політична економія виконує такі основні функції:

- 1) теоретико-пізнавальна, або методологічна;
- 2) практична, або рекомендаційна;
- 3) виховна, або ідеологічна.

Визначають також позитивну і нормативну науку.

Позитивна наука аналізує наявні факти й процеси економічної дійсності (те, що є).

Нормативна наука надає рекомендації щодо подальшої практичної діяльності на підставі узагальнень позитивної науки.

2. Кожна наука спирається на сукупність інструментів вивчення свого предмета, або на систему методів пізнання. Політична економія має також власний інструментарій досліджень, або методологію.

Взагалі *методологія* – це вчення про методи наукового пізнання суті явищ предмета науки. У перекладі з грецької «метод» – шлях до чого-небудь.

Політекономія теорія користується двома групами методів досліджень:

- загальнонаукові;
- спеціальні.

Загальнонаукові методи містять такі складові:

1. Структурно-функціональний аналіз, що передбачає розгляд явища як складної системи з обов’язковим розглядом функцій елементів. Вказані функції об’єднуються такими угрупованнями взаємозв’язків:

- *координаційні*, що пов’язані з узгодженістю структурних елементів системи;
- *субординаційні*, що підкреслюють ранжирування елементів за пріоритетністю;
- *генетичні*, що аналізують історію розвитку зв’язків.

2. Поєднання кількісного і якісного аналізу з використанням математичного моделювання соціально-економічних процесів.

3. Метод наукової абстракції з виділенням істотних рис явищ з одночасним уникненням від розгляду другорядних процесів. Істотні, глибинні характеристики є науковими абстракціями, які не існують у чистому вигляді, але дозволяють описати суть явищ з подальшим доповненням новими формами. Найбільш характерним є дослідження рис ідеального газу у фізиці.

4. Аналіз і синтез, що поєднують початкове розчленування явища на окремі частини з подальшим розглядом кожної з них і складанням різних елементів у цільну систему.

5. Індукція і дедукція, які вибирають протилежні підходи до взаємодій часткового і загального. Індуктивний метод дозволяє робити загальні висновки після знаходження закономірностей рис часткового. Дедуктивний підхід спочатку надає загальний алгоритм, а часткові висновки є тільки окремими випадками вихідного положення.

6. Поєднання логічного й історичного.

Спеціальні методи в політичній економії містять такі основні форми:

1. Економічний експеримент.

2. Використання статистичних, або економетричних інструментів.

3. Використання вихідних принципів поведінки економічних суб'єктів:

- кожний веде себе раціонально, наприклад, мріє про максимізацію доходів при мінімізації витрат;

- принцип «при інших рівних умовах», коли взаємодії двох параметрів розглядаються в динаміці при незмінності інших величин; наприклад, висновок про зворотний зв'язок динаміки цін на товар і величини попиту є справедливим при постійності інших чинників попиту.

4. Паралельне використання словесного(вербального), графічного і аналітичного методів аналізу економічних процесів. При цьому ми отримуємо однакові висновки.

Розглянемо такий приклад. Співвідношення цін на товар і величини пропозиції на нього дано у вигляді таблиці:

Ціна товару, грн.	Пропозиція товару, штук
10	10
11	12
12	14
13	16

Дані таблиці дозволяють зробити такі висновки:

1. Прямий зв'язок динаміки цін і величини пропозиції товару. Зростання цін з 10 до 13 грн. веде до зростання величини пропозиції з 10 до 16 шт.

2. Маємо лінійну залежність величини пропозиції від ціни, коли постійний приріст ціни на 1 грн. веде до постійного приросту величини пропозиції на 2 шт.

3. Зміна ціни на 1 грн. обумовлює зміну величини пропозиції на 2 шт. в одному напрямку.

Таким чином, ми зробили словесний (вербальний) аналіз даних таблиці.

Аналогічні висновки можливі при побудові графіку, коли осі координат належать ціні (ордината) і величині пропозиції (абсциса). Кожна пара значень дає точку. Поєднання точок дозволяє отримати пряму з такими рисами:

1. Висхідний характер підкреслює прямий зв'язок ціни і величини пропозиції.

2. Факт побудови прямої каже про лінійну залежність параметрів.

3. Зміна ординати на 1 одиницю обумовлює зміну відповідної абсциси на 2 одиницю.

Наприкінці, запис рівняння залежності параметрів, що вивчаються, також дає можливість знайомих висновків. Використовуючи формули, які дає математика, отримуємо таке рівняння:

$$П = 2Ц - 10,$$

де П – величина пропозиції товару;

Ц – ціна товару.

Зробимо підсумки.

1. Позитивний кутовий коефіцієнт відображає прямий зв'язок величин.

2. Ми маємо рівняння прямої.

3. Цифра 2 підкреслює двократну зміну величини пропозиції при зміні ціни на одиницю.

Отже, визначення предмета, функцій політичної економії і методів соціально-економічного аналізу дозволяє в подальшому вивченні її дисципліни якісно і кількісно охарактеризувати складні явища в економіці.

ТЕМА 1.2 Виробництво матеріальних благ і послуг.

Продукт і характер праці

1 Процес виробництва і виробничі можливості суспільства.

2 Продукт виробництва. Зміст і характер праці.

1. Як ми визначили раніше, об'єктом політекономії є економічні відносини на усіх рівнях. Тому в другій темі ми повинні підкреслити ключові загальні моменти існування і розвитку економічних систем.

Стрижнем економічної дійсності є виробнича діяльність, або виробництво. *Виробництво* - широка система дій, яка створює:

- матеріальні й духовні блага, які необхідні для існування людини;
- інші умови відтворення життя людей, зокрема виробничі відносини.

Виробництво має двоїстий характер.

По-перше, йдеться про створення благ для подальшого споживання.

По-друге, мається на увазі створення вартості для можливого подальшого обміну.

Виробництво як безперервний процес, якій постійно повторюється, має назву *відтворення*.

Треба відрізнити виробництво і працю. *Праця* - цілеспрямована діяльність людей щодо створення необхідних благ за допомогою інших чинників. Але особливий вплив на виготовлення благ має природа, що найбільш помітно у сільському господарстві, наприклад, вегетація рослин. Таким чином, спільна взаємодія людської праці й природних чинників створюють безпосередній виробничий процес. На цей випадок доречна цитата англійського економіста 17 ст. Уільяма Петті: «Праця є батьком багатства, а земля його матір'ю».

У політекономії відрізняють виробництво у вузькому й широкому значенні.

Вузьке значення характеризує безпосереднє створення благ.

Широке значення складається з чотирьох основних фаз:

- безпосередньо виробництво (вузьке значення терміну);
- розподіл;
- обмін;
- споживання.

Виробництво є складним процесом поєднання чинників (факторів):

- особистий чинник у вигляді людини, яка працює;
- речовий чинник у вигляді засобів виробництва.

Саме процес поєднання слід розглядати за допомогою категорій характер і спосіб поєднання.

Характер поєднання пов'язаний зі соціально-економічним аспектом виробничих відносин, насамперед з відносинами власності.

Спосіб поєднання описує організаційно-економічні особливості відносин, наприклад, комбінацію взаємодій особистого і речового чинників.

Треба підкреслити, що в політекономії популярна так звана теорія факторів виробництва, за якою визначають такі основні рівноправні чинники:

- наймана праця з винагородою (ціною) у вигляді зарплати;
- капітал з винагородою у вигляді відсотку;
- земля та інші природні ресурси з винагородою у вигляді ренти;
- підприємництво (підприємницькі здібності) з ціною у вигляді прибутку.

Економічними називаються обмежені ресурси, альтернативне використання яких дозволяє одержувати різні за ефективністю показники.

Висновок: необхідно шукати оптимальне сполучення ресурсів, яке максимізує показники ефективності.

Графічно обмеженість ресурсів аналізується за допомогою кривої виробничих можливостей (КВМ).

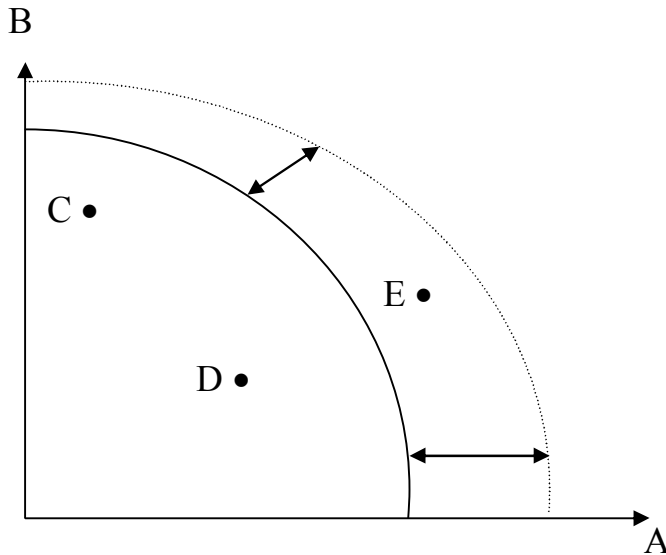

Рисунок 1.1 - Крива виробничих можливостей

КВМ – це безліч точок, що представляють різні комбінації одночасного виробництва двох альтернативних товарів при повному використанні обмежених ресурсів. Якщо по осях координат розташувати обсяги виробництва товарів A і B, то КВМ являтиме собою увігнуту опуклу криву, що порозумівається чинністю закону зростання альтернативних витрат.

Закон зростання альтернативних (вменених) витрат наголошує: кожна додаткова одиниця виробництва одного товару веде до все більш увігнутого виробництва іншого товару.

Точка C на лінії КВМ зазначає ситуації при повному використанні ресурсів.

При неповному використанні ресурсів точка спільного виробництва товарів A і B, тобто D, лежатиме нижче КВМ, а недосяжний рівень спільного виробництва при дефіциті ресурсів буде ілюструватися точкою E вище КВМ.

Правобічне зрушення КВМ означає економічне зростання при наступних ресурсних передумовах:

- 1) збільшення обсягів національних ресурсів;
- 2) більш ефективне використання наявних національних ресурсів;
- 3) імпорт ресурсів.

Будь-яка виробнича діяльність є націленою на кінцевий результат. Тому підсумком виробничої діяльності є співставлення витрат виробництва та його підсумків.

Ефективність виробництва – це співвідношення результатів і витрат. Як правило, ефективність є відносним показником з чисельником у вигляді кінцевої цифри і зі знаменником у вигляді даної початкової величини.

Наприклад, продуктивність (ефективність) праці є підсумок відношення обсягу продукції до середньоспискової чисельності робітників або витрат робочого часу:

$$\text{Пр} = \text{П} / \text{Кс}; \quad \text{Пр} = \text{П} : \text{Ч},$$

де Пр – продуктивність праці;

П – обсяг продукції;

Кс – середньооблікова кількість робітників;

Ч – час роботи, що відпрацьований.

Ефективність основних фондів вимірюється за допомогою показників фондівіддачі (ФВ) й фондоозброєності (ФО):

$$\text{ФВ} = \text{П} : \text{Ф}; \quad \text{ФО} = \text{Ф} : \text{Кс},$$

де П – обсяг продукції;

Ф – вартість основних фондів;

Кс – середньооблікова кількість робітників.

Ефективність використання сировини й матеріалів вимірюють за допомогою показника матеріалоємності (МЄ):

$$\text{МЄ} = \text{М} : \text{П}.$$

де М – вартість матеріалів;

П – обсяг продукції.

Існують інші часткові показники економічної ефективності, наприклад, використання інвестицій, власних активів та ін.

У практиці міждержавних зіставлень використовують показники валового внутрішнього продукту або валового національного доходу на душу населення.

На відміну від ефективності *економічний ефект* є абсолютною величиною і являє собою грошову користь від використання більш продуктивних чинників виробництва.

Соціальний ефект полягає у підвищенні соціальних стандартів життя, наприклад, зростанні тривалості життя, доходів на душу населення, рівня освіченості. Зазначені три величини використовує ООН для розрахунку індексу людського розвитку.

2. Розвиток суспільного виробництва ґрунтується на прогресі науки й техніки.

Наука – специфічний вид людської діяльності, що виробляє нові знання.

Техніка – сукупність засобів виробництва, що використовуються у виробництві.

Технологія – особливий процес поєднання всіх факторів з метою досягнення конкретного кінцевого результату.

Науково-технічний прогрес – безперервний процес розвитку науки, техніки й технологій.

Науково-технічна революція (НТР) – якісний стрибок у розвитку знань і технологій. Останній етап НТР пов'язують з початком комп'ютерної ери.

Новий етап НТР обумовив революційні зрушення у змісті й характері праці.

Зміст праці обумовлюється безпосереднім впливом продуктивних сил.

Ключовими категоріями, які описують зміст праці, є такі:

- *продуктивність (продуктивна сила)* як результативність діяльності конкретного працівника з точки зору виробництва продукту;
- *інтенсивність праці* як характеристика напруження, зусиль при діяльності;
- *якість праці* як рівень професійної майстерності робітника;
- *складність праці* як риса рівня кваліфікації на підставі досвіду, освіти, навичок;
- *важкість праці* як рівень впливу роботи на стан здоров'я людини;
- *озброєність праці* як рівень її оснащеності.

Характер праці відображає особливості впливу виробничих відносин на трудову діяльність. Наприклад, історичний аспект дозволяє визначити такі основні етапи розвитку трудової кооперації:

- проста кооперація на підставі ручної праці без її поділу;
- мануфактура, для якої додатково характерний поділ праці;
- фабрична кооперація з поєднанням поділу праці й використання машин і механізмів.

Особливості сучасних змін у характері й змісті праці ви розглянете на семінарських заняттях, зокрема такі категорії, як автоматизація, комп'ютеризація, ергономізація, гуманізація праці та ін.

ТЕМА 1.3 Економічні потреби та інтереси

1 Суть і класифікація економічних потреб.

2 Економічні інтереси: суть, види й взаємодія.

1. Економічні потреби – ставлення людей до нестачі певних благ з бажанням володіти ними. Таким чином, потреби мають об'єктивно-суб'єктивний характер.

Надаємо класифікацію економічних потреб за певними критеріями:

1. За ступенем реалізації:

- абсолютні, що відповідають світовому рівню;
- дійсні, які типові для даної країни або регіону;
- платоспроможні.

2. За пріоритетністю (за А. Маслоу):

- фізіологічні;
- у безпеці й захисті;
- соціальні (у спілкуванні);
- у повазі;
- у самовираженні й самореалізації.

3. За суб'єктами:

- індивідуальні, колективні й суспільні;
- потреби домогосподарств, підприємств і держави.

Розвиток людства диктує необхідність постійного подолання суперечності між зростанням потреб і обмеженістю ресурсів. Це проявляється у дисбалансі між попитом і пропозицією: наявність перевиробництва при перевазі пропозиції та дефіциту при перевазі попиту.

Задоволення потреби супроводжується отриманням корисності. Відрізняють загальну і граничну корисності. *Загальна* корисність – це підсумкова, накопичена корисність усіх благ, що споживаються. *Гранична* корисність – це показник останньої одиниці блага при безперервному споживанні. При цьому діє закон спадної граничної корисності, за яким кожна додаткова одиниця блага, що споживається, приносить людині менше задоволення, ніж попередня.

Треба відзначити три етапи розвитку потреб:

- 1-й етап при домінуванні матеріально-речових потреб (до кінця 50-х років 20 ст.);
- 2-й етап з перевагою потреб у соціальних послугах (до нашого часу);
- 3-й етап при пріоритетності вільного часу почав формуватися у 80-90-ті роки 20 ст.

2. Усвідомлені потреби мають назву *економічних інтересів*.

Економічні інтереси можливо класифікувати за деякими критеріями:

1) за суб'єктами:

- особисті (індивідуальні);
- групові (колективні);
- державні;

2) за об'єктами:

- матеріальні (майнові, фінансові);
- духовні (інтелектуальні);
- соціальні (влада, місце в суспільстві);

3) за засобами реалізації:

- завдяки зростанню доходів;
- за рахунок нагромадження колективного і національного багатства;
- за рахунок підвищення соціально-економічної ефективності.

Суперечності, властиві економічним інтересам, мають суб'єктивні й об'єктивні підстави. Суб'єктивний аспект пов'язаний з індивідуальними особливостями кожної особистості, свідомим вибором нею певної діяльності. Об'єктивна сторона спирається на специфіку певного історичного періоду,

який склався незалежно від волі й свідомості людини. Зіткнення інтересів може мати еволюційний (неантагоністичний) і революційний (антагоністичний) характер. Тому проблема пошуку компромісів, тобто узгодження інколи протилежних інтересів має принциповий характер для стабільного соціально-економічного розвитку.

ТЕМА 1.4 Соціально-економічний устрій суспільства. Економічна система та закони її розвитку

1. Суть і класифікація економічних систем.
2. Власність як економічна категорія.

1. Економічна система – це об'єктивна єдність явищ і процесів економічного життя, тобто сукупність видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства.

Розвиток економічних систем оцінюється за такими основними критеріями:

- форми й типи власності як стрижень соціально-економічних відносин (формаційний підхід);
- ступінь розвитку цивілізації (загальноцивілізаційний підхід);
- спосіб управління і координації економічної діяльності (централізоване і децентралізоване господарство).

За *формаційним* підходом, обґрунтованим ще К. Марксом, визначають первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну системи (формації). Суспільно-економічна формація - це історична сукупність виробничих відносин, продуктивних сил (в єдності базису) і різних форм суспільної свідомості (надбудови).

Продуктивні сили складаються з двох елементів: робочої сили й засобів виробництва.

Робоча сила – особистий чинник виробництва як здібність людини діяти у матеріальній та духовній сферах.

Засоби виробництва – уречевлений чинник виробничої діяльності як сукупність предметів, засобів і умов праці.

Предмети праці – об'єкти впливу людини при виробничій діяльності, зокрема, речовини природи й продукти попередньої переробки (сировина, напівфабрикати).

Умови праці – об'єкти зовнішнього для безпосереднього виробничого процесу середовища, що є необхідною складовою нормальної діяльності (будівлі, споруди, засоби безпеки та ін.).

Засоби праці – провідники людського впливу на предмет праці (устаткування, інструменти, ЕОМ та ін.). Особливе місце у вказаних засобах займають знання у широкому розумінні, включаючи інформацію.

Структуру продуктивних сил слід розглядати за сферами, галузями, територіями і т.д. зазначену структуризацію здійснює *поділ праці* – процес співіснування різних видів конкретної праці, який об'єднує диференціацію та інтеграцію трудових функцій.

Розрізняють такі основні форми суспільного поділу праці:

- загальний з визначенням принципово головних сфер виробничої діяльності, наприклад, воєнна і цивільна;
- частковий зі зазначенням більш дрібних підгалузей, наприклад, у промисловості виділяють харчову, а докладніше цукрову галузь;
- одиничний з виконанням окремої технологічної операції або здійсненням внутрішньофірмового постачання продукту виробництва;
- кваліфікаційний;
- територіальний.

У. Петті довів у своїх роботах, що трудовий поділ був головним чинником зростання населення Лондона. А. Сміт у своїй відомій книзі «Дослідження про природу і причину багатства народів» (1776 р.) на прикладі виробництва шпильок наочно проілюстрував революційне зростання продуктивності праці в мануфактурі порівняно з ремісничим індивідуальним виробництвом.

З точки зору історії традиційно виділяють такі етапи розвитку поділу праці:

- перший поділ пов'язаний з відокремленням тваринництва від рослинництва;
- другий поділ спирається на виникнення ремісництва;
- третій поділ характеризується відокремленням торгівлі й діяльністю купецтва і лихварства.

Сучасний етап розвитку суспільного поділу праці пов'язують з втіленням інновацій та використанням новітніх технологій, що відповідають даному етапу НТР.

Визначимо головні організаційно-економічні форми зазначеного поділу:

1) спеціалізація із зростанням кількості відокремлених виробників з такими основними формами:

- поштучна або подетальна;
- предметна;
- технологічна або поопераційна.

2) кооперування як система взаємовідносин відокремлених спеціалізованих учасників;

3) комбінування як форма раціонального сполучення видів діяльності в межах окремих складних виробництв;

4) концентрація як процес збільшення масштабів виробництва за рахунок внутрішнього нагромадження капіталу;

5) централізація як процес збільшення масштабів за рахунок об'єднання раніше незалежних капіталів;

6) диверсифікація як поширення видів діяльності або асортименту продукції з метою подолання однобічності у виробництві й збуті.

Виробничі відносини являють собою сукупність відносин людей у сферах безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання. При цьому відрізняють організаційно-економічні й соціально-економічні відносини.

Організаційно-економічні відносини характеризують систему зв'язків між людиною і виробничим процесом (поділ праці, організація і оплата праці, грошовий обіг та ін.).

Соціально-економічні відносини описують відносини людини й людини при здійсненні господарської діяльності. Йдеться про відносини власності, розподілу доходів і багатства в цілому, відтворення суспільного виробництва. Визначальною формою соціально-економічних відносин є власність.

За загальноцивілізаційним підходом, історію людства підрозділяють за класифікацією американського етнографа Л. Моргана на три основні етапи:

- дикість;
- варварство;
- цивілізованість.

Перші два етапи спираються на перевагу збиральництва готових продуктів природи. Характерна ознака цивілізованості – перехід від збиральництва до переробних суспільно-виробничих технологій.

Таким чином, *цивілізованість* можна визначити як такий етап розвитку людства, коли поєднуються три основні риси людського буття:

- певний спосіб діяльності у вигляді праці;
- наявність переробних технологій;
- відповідний рівень матеріальної і духовної культури, яка передається від попередніх до наступних поколінь людей.

Різноманітність прояву цивілізаційних ознак можна угрупувати за горизонтальним і вертикальним аспектами.

Горизонтальний аспект являє собою одночасне існування особливих локальних цивілізацій окремих країн або територій, наприклад, давньокитайська, давньогрецька, давньоримська та ін. Таким чином, підкреслюється географічна специфіка розвитку, що зберігається протягом усієї історії.

Вертикальний аспект узагальнює еволюцію суспільства в цілому протягом історичного розвитку і дозволяє визначити такі етапи соціально-економічного прогресу:

- аграрна цивілізація на підставі так званої неолітичної революції з пануванням сільського господарства як головної галузі суспільного виробництва (від 8 тис. до нашої ери до межі 18-19 ст.);
- індустріальна цивілізація на підставі промислового перевороту (від межі 18–19 ст. до нашого часу);

- постіндустріальна, або інформаційна цивілізація, яка бурхливо розвивається в надрах індустріального суспільства з початком нового етапу НТР.

Визначимо головні риси постіндустріального етапу:

1. Перехід до переважно нових технологій на підставі інформаційних технологій.

2. Якісно нова роль людини як джерела і мети суспільного виробництва.

3. Глобалізація та широка інтеграція соціально-економічного життя.

З точки зору координації господарської діяльності визначають такі типи систем:

- традиційні (патріархальні);
- командно-адміністративна;
- ринкова вільної конкуренції;
- змішані;
- перехідні.

2. Соціально-економічним стрижнем будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність – історично певний спосіб привласнення чинників, результатів виробництва і прибавочного продукту.

Юридичний аспект власності відображається в реалізації прав власності на майно та інші господарські активи. Ключовими категоріями з точки зору прав власності є такі:

- користування як процес виробничої експлуатації об'єкта;
- володіння як фактичне панування над об'єктом;
- розпорядження як право прийняття управлінських рішень;
- відчуження з втратою прав власника;
- траст як делегування прав власності іншій особі.

Відзначимо основні типи й форми власності:

- *приватна* (індивідуальна, сімейна з використанням найманої праці або без зазначеного використання);
- *державна* (загальнодержавна, місцева (комунальна, муніципальна));
- *колективна* (кооперативна, часткова (пайова), корпоративна (акціонерна), суспільних організацій, асоціацій та ін.);
- *змішана* за участю представників не менше двох вказаних типів зокрема спільна за участю іноземних учасників.

Економічний розвиток людства постійно пов'язаний з процесами зміни типів і форм власності. Принциповими є такі категорії:

- *роздержавлення* як комплекс заходів, які спрямовані на подолання державного монополізму;
- *приватизація* як форма роздержавлення з відчуженням колишнього об'єкта державної власності на користь недержавної особи;
- *націоналізація* як процес, протилежний приватизації;
- *денаціоналізація (реприватизація)* як процес переходу до приватних володарів об'єктів, що були раніше націоналізовані.

Слід відзначити історичний аспект існування відносин власності. Кожній цивілізації відповідав пануючий об'єкт привласнення.

Аграрна цивілізація спиралася на земельну власність і сільське господарство як головну галузь. Але в межах зазначеної системи виділяють географічно-локальні форми: античну, азійську і германську цивілізації.

Індустріальна цивілізація відрізняється домінуванням як головного об'єкта власності засобів і умов праці.

Постіндустріальна форма цивілізації характеризується перевагою власника інформації.

ТЕМА 1.5 Товарна організація суспільного виробництва.

Товар і гроші

1. Характеристика натурального і товарного виробництва.
2. Товар і його властивості. Теорії вартості.
3. Суть, еволюція, функції і типи грошей
4. Закони грошового обігу. Інфляція.

1. Історично визначають два основні типи організації економіки:

- *натуральне господарство;*
- *товарне господарство.*

Перший тип – це така форма організації виробництва, за якою продукти виробляються для внутрішнього споживання з такими головними рисами:

- відстала техніка і технологія виробництва;
- малопродуктивна ручна праця;
- відірваність економічних суб'єктів;
- безпосередній розподіл продуктів праці.

Другий тип – це така форма організації виробництва, за якою продукти виробляються для подальшого обміну на ринку з такими головними рисами:

- розвинутий поділ праці;
- економічна відокремленість суб'єктів;
- еквівалентність обміну;
- використання грошей, тобто платність відносин;
- наявність конкуренції.

Товарне виробництво можна класифікувати за певними критеріями:

1. За фактом використання грошей:

- бартерне, тобто з прямим обміном товарів без посередництва грошового еквіваленту;
- грошове, тобто за обов'язковою участю грошей.

2. За складністю:

- просте з поєднанням однією особою функцій виробника і власника, тобто без використання найманого труда при перевазі ручної праці;
- підприємницьке з обов'язковим залученням найманих робітників при значному розвитку інших чинників виробництва.

3. За номенклатурою продукції:

- із стабільною номенклатурою при слабкому технологічному розвитку;

- із змінною номенклатурою при постійному оновлюванні технологій.

Товарне виробництво постійно розвивається. Внутрішнім механізмом розвитку є процес існування і розв'язання суперечностей між елементами системи товарного господарства, починаючи з вихідної суперечності товару – між конкретною і абстрактною працею, відповідно між споживчою вартістю і вартістю. Розв'язання суперечностей спирається на пошук найефективніших форм взаємозв'язків, що знаходить вираження в законах.

Проаналізуємо ключові закони товарного виробництва.

Закон вартості визначає необхідність обміну лише товарів-еквівалентів, тобто товарів з однаковою вартістю. У грошовій економіці ця еквівалентність ускладнюється відхиленням цін від вартостей, що стимулює скорочення витрат, впровадження нових технологій, ризик, збільшення розриву в доходах.

Закон попиту наголошує зворотний зв'язок між ціною і величиною попиту на товар при інших рівних умовах.

Закон пропозиції підкреслює прямий зв'язок ціни й величини пропозиції при інших рівних умовах.

Закон грошового обігу визначає кількість грошей, що необхідні для обслуговування обігу товарів, як частка від ділення суми цін усіх товарів на число оборотів однієї грошової одиниці.

Розгляд суперечностей та їх розв'язання спирається на систему вартісних категорій: собівартість, прибуток, ціна, зарплата, рента та ін.

Урахування законів і категорій товарного виробництва визначає принциповий метод господарської діяльності товаровиробників – *комерційний розрахунок*, тобто оцінку ефективності діяльності через порівняння витрат і результатів. Саме вказаний розрахунок сприяє функціонуванню *закону економії часу*. Цей всезагальний закон підкреслює пріоритетність економії робочого часу, наприклад, через економне використання ресурсів, що дозволяє знижувати витрати й відповідно збільшувати прибуток.

2. Товар – це продукт праці, який має дві властивості :

- задовольняти будь-яку потребу;
- мати здатність обмінюватися на інші товари.

Перша властивість має назву *споживчої вартості*, тобто корисність речі робить її споживчою вартістю з такими формами:

- *індивідуальна* споживча вартість з корисністю для одного виробника продукту;
- *суспільна* споживча вартість з визнанням корисності іншими потенційними споживачами.

Своєрідним конкурентом категорії «споживча вартість» є слово «цінність», яке відображає суб'єктивно-об'єктивний характер корисності для людини.

Друга властивість є *вартістю*, але на поверхні явищ вартість має форму *мінової вартості*.

Мінова вартість – це пропорція обміну одного товару на інший, яка постійно змінюється в часу й просторі. Два якісно різних блага, що обмінюються, мають тільки один загальний знаменник – те, що вони є продуктом праці.

Відрізняють індивідуальну і суспільно необхідну працю.

Індивідуальна праця притаманна окремому виробнику, який витрачає індивідуальний робочий час.

Суспільно необхідна праця зі суспільно необхідним робочим часом визначається типовими (середніми, нормальними) умовами в даному суспільстві.

Саме суспільно необхідна праця, яка необхідна для виготовлення товару - це його *вартість*.

Одночасне поєднання в одному товарі двох властивостей пояснюється двоїстим характером праці.

Конкретна праця створює споживчу вартість і являє собою доцільну сукупність професійних, кваліфікованих операцій з використанням особливих засобів виробництва і отриманням якісно особливого результату – товару.

Абстрактна праця – це сукупність фізичних і інтелектуальних зусиль людини безвідносно до доцільності й якісної особливості продукту. Тому саме абстрактна праця створює вартість і може вимірюватися робочим часом, зокрема, суспільно необхідним.

Єдиний процес праці здатний аналізуватися з позиції складності.

Проста праця не потребує кваліфікації та під силу кожному працездатному.

Складна праця – це кваліфікована діяльність з обов'язковою попередньою підготовкою.

На величину вартості впливають продуктивна сила та інтенсивність праці. Продуктивна сила описує конкретні особливості трудового процесу, зменшує вартість одиниці продукції, але не змінює загальної вартості усієї товарної маси. Інтенсивність описує загальні витрати зусиль, тому впливає на сумарну вартість без зміни вартості одиниці продукції.

Конкретна праця є приватною у зв'язку з відображенням індивідуального трудового внеску окремого виробника. Абстрактна праця є суспільною у зв'язку з вирівнюванням витрат трудових зусиль робітника. Таким чином, суперечність між конкретною і абстрактною працею виявляється в протистоянні приватного й суспільного труда при ринковому визнанні корисності товару.

Історично в політичній економії визначали дві групи поглядів на вартість:

- теорії об'єктивної вартості;
- теорії суб'єктивної корисності.

Перша група включає такі основні напрямки:

1. Теорія трудової вартості представників англійської класичної політекономії А.Сміта і Д. Рікардо. Вони не завжди послідовно визначали витрати праці як джерело суспільного багатства.

2. Політекономія марксизму вважала працю найманих робітників виключним джерелом вартості й багатства впритул до права революційного подолання несправедливості в розподілі доходів.

3. Теорія витрат виробництва в роботах Дж. Мілля, Дж. Мак-Куллоха, Р. Торренса поширила категорію «праця» на продукти минулих періодів у вигляді засобів виробництва, які в поточному періоді мали форму капіталу. Таким чином, логічним був висновок про створення вартості усіма елементами витрат.

4. Теорія трьох факторів виробництва французького економіста Ж.-Б. Сея полягала в рівноправній участі в утворенні вартості найманої праці, капіталу і землі. Це дозволяло власнику кожного з факторів отримувати дохід відповідно внеску в загальну суму витрат. У контексті зазначеної концепції своєрідно виглядали так звані теорії «останньої години» Н. Сеніора і «стримування» Ф. Бастіа, які підкреслювали право капіталіста на прибуток фактором ризику при інвестуванні.

Друга група поглядів зробила акцент на суб'єктивне почуття споживача і в центр уваги поставила категорію «корисність», або «цінність». Насамперед йдеться про маржиналізм з теоріями граничної корисності й граничної продуктивності.

Теорія граничної корисності спирається на праці У. Джевонса, К. Менгера, Ф. Візера, Є. Бем-Баверка, Л. Вальраса та ін. Розмежування загальної та граничної корисності (корисності останньої одиниці блага, що споживається) дозволило вимірювати зниження інтенсивності потреби з подальшим визначенням оптимального споживання.

Теорія граничної продуктивності американського вченого Дж. Б. Кларка підкреслювала участь кожного чинника виробництва у формуванні вартості на підставі показника продуктивності останньої одиниці, що дозволяло шукати оптимальне співвідношення чинників.

Неокласична теорія починаючи з робіт А. Маршалла поєднала обидва підходи, зняла протиставлення витрат виробника і корисності споживача, наголосила істинною проблемою ціни як певної комбінації попиту і пропозиції.

Кейнсіанська теорія в середині 20 століття поширила аналіз цін на макроекономічний рівень, включаючи ринки недосконалої (обмеженої) конкуренції.

Інституціональні теорії (постіндустріального, інформаційного суспільства) вважають саме інформацію на підставі інтелекту людини основним джерелом будь-якої вартості (цінності), а не витрати фізичних або психічних зусиль.

Треба відзначити оригінальний внесок у теорію вартості відомого українського вченого М. Туган-Барановського, який на межі 19-20 ст. запропонував теорію економічної цінності, згідно з якою можливий синтез витратного і маржинального підходів.

3. Товарне виробництво спирається на обмін, насамперед, за допомогою грошей. Але гроші є продуктом історичного розвитку обмінних операцій, зокрема форм вартості.

Визначають таку послідовність еволюції вартісних форм:

1. *Проста, або випадкова*, коли характерна, наприклад, формула

1 товар А = 2 товари В.

Товар А, виражаючи вартість у товарі В, перебуває у відносній формі вартості, а відповідно товар В – в еквівалентній.

Зазначена форма відображає одиничний бартерний обмін як рідкий виняток.

2. *Повна, або розгорнута*, коли маємо такий запис:

1 товар А = 2 товари В = 3 товари С = 4 товари D = ... = n товару Z.

Дана формула відображає більш систематичний обмін з можливістю вибору партнера для операції.

3. *Загальна*, коли рівність виглядає так:

1 товар А = 2 товари В = 3 товари С = n товару Z

Велика кількість товарів обмінюється на єдиний еквівалент, який історично представляв найбільш поширений або рідкий товар.

4. *Грошова*, що підкреслює виявлення універсального, всезагального еквіваленту, що історично набув вигляд дорогоцінних металів, насамперед, золота, яке має гідні фізико-хімічні властивості (сталість, ділимість, портативність та ін.).

Визнання ключової ролі золота зробило панування у світовій економіці системи золотого стандарту, коли грошові одиниці країн прирівнювалися до певної маси цього металу. Наприклад, наприкінці 19 ст. рубль Російської імперії виражав 0,77г золота.

Протягом 20 ст. роль золота як безпосереднього обмінного засобу знижувалася, а сучасна ямайська валютна система вилучила метал з поточного грошового обігу. Але традиційно золото залишається найбільш популярною резервною складовою.

За сучасних умов форми грошей зводять до так званих грошових агрегатів:

- M 0 – готівка;
- M 1 = M 0 + вклади до запитання у національній валюті;
- M 2 = M 1 + строкові й всі валютні вклади;
- M 3 = M 2 + трастові вклади;
- L = M 3 + державні цінні папери;
- D = D + інші малоліквідні активи.

Українська грошова система історично мала три грошові одиниці:

- радянський рубль - до весни 1992 р.;
- купоно-карбованець – з весни 1992 до серпня 1996 р.;
- гривня – з вересня 1996 р. до нашого часу.

Таким чином, можливо визначити *гроші* як всезагальний еквівалент, товар особливого роду, який використовується для опосередкування товарообмінних операцій.

Визначають п'ять основних типів всезагального еквіваленту:

- 1) товарно-лічильний з використанням для рахунку одиниць особливого товару – засобів праці, худоби та ін.;
- 2) товарно-ваговий з використанням маси рослин, а пізніше металів;
- 3) металокарбоновий з використанням монет;
- 4) емісійний з друкуванням паперових грошей;
- 5) електронний з початком використання електронних грошей.

Гроші як всезагальний еквівалент виконують три основні функції:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу, зокрема:
 - купівельний засіб;
 - засіб платежу;
 - світові гроші;
- 3) засіб нагромадження.

Функцію *міри* вартості гроші виконують ідеально за допомогою ціни, яка вказується на ціннику і виключає необхідність постійної присутності грошових одиниць поруч з товаром.

Ціна – це грошове вираження вартості товару. *Масштаб цін* – це певна маса певного дорогоцінного металу, насамперед, золота, яка приймається за грошову одиницю. Так, англійський фунт стерлінгів отримав назву, спираючись на фунт срібла. Під час золотого стандарту масштаб цін встановлювався рішенням державних органів. За сучасних умов першу функцію грошей виконує споживчий кошик, який має реальну вартість.

Функцію *засобу обігу* гроші виконують реально як посередник між продавцем і покупцем. Виконання даної функції забезпечується за допомогою готівкових (металевих і паперових) і безготівкових грошей (з використанням розрахункових і поточних рахунків). Функцію *засобу платежу* гроші виконують реально при розриві в часу купівлі й продажу товару. Йдеться про кредитування, авансування, попередню оплату, сплату податків та ін. Саме з даною функцією виникла потреба в існуванні *кредитних грошей* як боргових зобов'язань у вигляді облігацій, боргових розписок, векселів, банкнот і деяких інших цінних паперів.

Функція *світових грошей* виконується реально за присутністю в міжнародних розрахунках і державних запасах золота й іноземних валют.

Третя функція *засобу нагромадження* виконується грошима реально у вигляді запасів золота та інших дорогоцінних металів. При металевому обігу вказані запаси стихійно регулювали обіг через коливання розмірів запасів, які збільшувалися або зменшувалися в залежності від потреб обслуговування товарних потоків. За сучасних умов поруч зі золотом функцію нагромадження виконують срібло, метали платинової групи (іридій, паладій, платина), дорогоцінні каміння, інші матеріальні й нематеріальні активи, насамперед, вільно конвертована валюта.

Визначимо основні теорії грошей:

1. *Еволюційна*, що вважає принциповим товарну природу грошей і виникнення їх на підставі розвитку форм вартості.

2. *Раціоналістична*, що визначає гроші як результат певної домовленості людей. Різновидами її є такі теорії:

- *металістична* (Н. Орем – французький вчений 14 ст., меркантилісти), яка вважала дорогоцінні метали грошима від природи;
- *номіналістична* (Дж. Стюарт, Н. Барбон – англійські вчені 18 ст.), яка зазначала існування грошей як символів, умовних позначень;
- *державна* як форма номіналістичної (*німецький економіст межі 19 і 20 ст. Г. Кнапп*) з визначенням грошей як продукту державної влади.

3. *Функціональна*, що пояснює сутність грошей через їх функції, зокрема:

- *кількісна* (Ш.Л. Монтеск'є, Д. Юм, деякі їх сучасні послідовники), що обмежує значення грошей статистичним впливом на ціни та інші економічні параметри;
- *власне функціональна* (Л. Харріс), яка вважає об'єктом аналізу лише функції грошей.

На межі 20 і 21 ст. виникли суттєві зміни в грошовому обігу:

1. Золото не використовується як грошовий матеріал, ціна на нього складається як звичайна комбінація попиту і пропозиції, що було закріплено в принципах діючої ямайської валютної системи.

2. Валютні курси є вільними, плаваючими на відміну від колишніх валютних систем з фіксованими курсовими показниками. Взагалі *валютний курс* – вираження одиниці однієї країни в грошових одиницях іншої.

3. Значне збільшення питомої ваги електронних розрахунків з одночасним скороченням частки готівкових сплат (5 – 10 % від суми грошових потоків).

4. Значне зростання авторитету колективних валют, насамперед, євро і спеціальних прав запозичення (СПЗ, або SDR), що пропонуються Європейським Союзом і Міжнародним валютним фондом.

4. *Грошовий обіг* – процес руху грошей для обслуговування реалізації суспільного продукту.

Форми організації грошового обігу утворюють грошову систему. При цьому тільки держава в особі Національного банку України (НБУ) визначає грошову одиницю, масштаб цін, порядок грошової емісії, характер забезпечення грошей, форми безготівкового обігу та ін.

Грошовий обіг поділяється на готівковий і безготівковий. Готівка об'єднує монети, банкноти (великі купюри) й казначейські білети (дрібні купюри). Складовими безготівкового обігу є такі основні платіжні інструменти:

- документи на переказ, тобто платіжне доручення, чек, акредитив, платіжна вимога та ін.;
- спеціальні платіжні засоби, тобто векселі, банківські платіжні картки, розрахункові чеки та ін.

Окремо слід відзначити поширення системи електронних грошей як у міжнародних, наприклад, Visa, American Exspress, так і внутрішніх (Національна система масових електронних платежів – НСМЕП) платіжних системах.

Закони грошового обігу визначають кількість грошей, які є в обігу.

За умов нерозвиненості кредитних відносин використовується така загальна формула:

$$M = \frac{T \cdot C}{V},$$

де $M_{гр}$ - маса грошей;

T - кількість товарів;

C – ціни товарів;

V – швидкість обігу грошової одиниці.

Зазначена формула іншим чином концентрується в основному монетарному рівнянні - формулі Фішера:

$$M \cdot V = P \cdot Q,$$

де M – грошова маса.;

V – швидкість обігу однієї грошової одиниці;

P – середня ціна товару;

Q – фізичний обсяг товарів.

При незмінності V і зменшенні або сталості Q , зростання M веде до зростання цін P , тобто до інфляції.

Розвиток кредиту ускладнює вихідну формулу:

$$M = \frac{T \cdot C - K + П - ВП}{V},$$

де в чисельнику додаються K – сума товарів, проданих у кредит цього року, $П$ – сума повернутих кредитів, $ВП$ – взаємопогашенні платежі (взаємозалік).

Під *купівельною спроможністю* грошової одиниці розуміють масу товарів, яку можна придбати за зазначену одиницю. Іншим чином це проявляється у нестійкості цін з такими основними формами:

- 1) *інфляція*, тобто зростання цін, з такими основними видами:
 - повзуча, або інертна, з темпами зростання до 10% на рік;
 - галопуюча з темпами до 200% на рік;
 - гіперінфляція при перевищенні 200% протягом року;
 - інфляція попиту;
 - інфляція пропозиції;
 - внутрішня і зовнішня (імпортована);
 - збалансована й незбалансована;
 - відкрита й подавлена;
 - очікувана й неочікувана;
 - регульована й нерегульована;
- 2) *дефляція* із зниженням цінового рівня;
- 3) *дезінфляція* як процес штучного зменшення темпів зростання цін;
- 4) *рефляція* як штучне провокування інфляції;
- 5) *стагфляція* як поєднання інфляції та стагнації виробництва.

ЗМ 2 ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Обов'язкові укрупнені навчальні елементи (теми)

- 2.1 Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата.
- 2.2 Витрати виробництва і прибуток.
- 2.3 Ринок, його суть і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення.
- 2.4 Домогосподарство в системі економічних відносин.
- 2.5 Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток.
- 2.6 Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу. Форми прибутку, процент і рента.

ТЕМА 2.1 Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата

1. Капітал як економічна категорія. Кругообіг і обіг капіталу.
2. Суть, форми й системи заробітної плати.

1. *Капітал* – це авансована вартість, яка в процесі свого руху приносить більшу вартість, тобто здатна до самозростання.

Відзначають три основні аспекти капіталу:

- 1) техніко-економічний з підкреслюванням матеріально-речових запасів;
- 2) організаційно-економічний, який пов'язаний з різноманітним організаційним виробничим процесом, наприклад, при залученні зовнішніх активів;
- 3) соціально-економічний з підґрунтям таких моментів:
 - високорозвинене товарне виробництво;
 - наявність мотивації до збагачення;
 - певний ступінь концентрації виробництва і капіталу;
 - відсутність власних засобів виробництва у частини населення, яка здатна до найманої праці;
 - юридична свобода суб'єктів.

Капітальні витрати можливо підрозділити на дві великі частини: засоби виробництва і робочу силу. Як ми визначали в попередній темі, існують різні підходи до походження вартості в цілому та її складових.

Визначимо два основних підходи до впливу складових капіталу на створення вартості й додаткової вартості:

- марксистський;
- неокласичний.

Марксистський підхід спирається на такі положення:

- умовою виробництва є повне відчуження найманого виробника від засобів виробництва, який не має відношення до подальшої долі створеного товару; готовий товар належить власнику засобів виробництва;

- останній факт дає можливість власнику після реалізації товару сплачувати робітнику лише частину створеної вартості, а іншу частину привласнювати у вигляді додаткової вартості.

Таким чином :

$$W = C + V + M,$$

де W – вартість;

C – постійний капітал, пов’язаний з придбанням засобів виробництва;

V – змінний капітал на придбання робочої сили;

M – додаткова вартість.

Найманий робітник за допомогою конкретної праці переносить вартість C на продукт, а за допомогою абстрактної – створює нову вартість $V + M$. Товар реалізується за величиною W , робітнику сплачують еквівалент V , компенсують витрати C і привласнюють M , тобто частина нової вартості безкоштовно надходить до кишені капіталіста.

Таким чином, робочий день розподіляється на необхідний і додатковий час з відповідним створенням еквіваленту V , тобто зарплати, і M .

Ефективність вказаного підходу вимірюється показником норми додаткової вартості $M = M : V \bullet 100$.

Інші підходи спираються на теорію факторів виробництва усіх чинників. Так, виробнича функція Кобба-Дугласа має вигляд

$$Y = A * K^{\alpha} * L^{1-\alpha} \quad ,$$

де Y – обсяг продукції;

A – коефіцієнт спільного (синергетичного) впливу факторів;

K – капітал;

L – праця;

α – частка K у сумі витрат;

$1-\alpha$ – відповідна частка L .

Теорія граничної продуктивності наголошує, що збільшення обсягу фактора здійснюється доти, доки величина граничного продукту не зрівняється з ціною даного фактора. Більш докладно цей момент ви вивчатиме в курсі мікроекономіки.

З функціональними формами визначають грошовий, виробничий та товарний капітал. Процес послідовного проходження усіх трьох форм має назву *кругообігу капіталу*. *Кругообіг* нефінансових галузей має вигляд:

Робоча сила

Гроші - Товар < ...Виробництво... - Товар' - Гроші'

Засоби виробництва

Кругообіг позичкового капіталу має вигляд: Гроші – Гроші'.

Кругообіг так званого *фіктивного капіталу* (цінні папери) описується таким чином: Гроші – Цінні папери – Гроші'.

Кругообіг капіталу як безперервний процес – *оборот капіталу*. Кількість оборотів за рік $n = 360 : O$, де 360 – кількість днів в господарському році, O – тривалість одного обороту.

Різні частини капіталу обертаються з різною швидкістю. За зазначеним критерієм визначають основний та оборотний капітал.

Основний капітал – це знаряддя праці (будівлі, споруди, обладнання та ін.), які не втрачають натурального вигляду протягом експлуатації, переносять вартість на продукт частинами за мірою зносу.

Розрізняють фізичний і моральний знос. *Фізичний знос* пов'язаний з втратою первісних властивостей у результаті природного впливу (наприклад, іржи) або експлуатації. *Моральний знос* пов'язаний з появою більш дешевих або більш ефективних засобів праці.

Процес втрати частини вартості при створенні товару і поверненні її після товарної реалізації має назву *амортизації*. *Амортизаційний фонд* – це грошовий фонд підприємства, на якому накопичуються кошти для подальшої заміни зношених знарядь праці або їх ремонту.

Норма амортизації N_a розраховується за формулою

$$N_a = A : B_n \times 100,$$

де A – річна сума амортизації,

B_n – первісна вартість знаряддя праці.

На практиці державні органи задають норми амортизації, а за їх допомогою підприємства розраховують абсолютні розміри амортизації.

Оборотний капітал – це предмети праці, зарплата, нарахування на зарплату, відрядження та інші витрати, які втрачають первісний вигляд, переносять і повертають вартість за один оборот.

Капітал підрозділяється також на власний і позичковий.

2. Наймана праця – договір між власником підприємства або його представником з працездатною особою про використання робочої сили суб'єкта, що працевлаштується, у виробничому процесі за відповідну винагороду.

Зарплата як дохід найманого робітника досліджується з різних методологічних позицій:

- як ціна робочої сили в марксизмі;
- як ціна праці на підставі граничної продуктивності в неокласичних теоріях;
- як плата за договірну (контрактну) послугу праці в інституціональному погляді.

Якщо зарплата є ціною робочої сили, то її величина менше за цифру нової вартості, яка створена робітником, на показник додаткової вартості, що безоплатно привласнюється підприємцем і за рахунок якої отримують прибуток, рента і відсоток. Висновок: розподіл доходів не є справедливим, він віддзеркалює процес експлуатації найманих працівників.

Якщо зарплата є ціною праці й віддзеркалює граничну продуктивність труда, то це має вираження у пропорційній участі робітника в розподілі сумарного доходу, що відповідає принципу рівності й справедливості.

Якщо зарплата є оплатою послуги праці на підставі попереднього контракту (договору), то, крім економічних підсумків, важливу роль відіграють інституціональні моменти відносин роботодавця і робітника, тобто умови контракту, роль профспілок, держави і об'єднань підприємців.

Визначимо ключові терміни, що притаманні дослідженню зарплати.

Номінальна зарплата – сума грошей, яку одержує робітник.

Реальна зарплата – обсяг життєвих засобів, який придбає людина за номінальну плату залежно від рівня споживчих цін, тобто

$$I_{pz} = I_{nz} : I_c,$$

де I_{pz} – індекс реальної зарплати;

I_{nz} – індекс номінальної зарплати;

I_c – індекс цін.

Нарахована зарплата – сума нарахувань за підсумками праці. *Сплачена зарплата* – сума грошей, яку фактично, «на руки» отримує робітник після обов'язкових відрахувань у вигляді, наприклад, прибуткового податку, внеску в Пенсійний фонд, фонди соціального страхування і страхування від безробіття. *Мінімальна зарплата* – її рівень, опускатися нижче якого за основним місцям роботи заборонено державою. *Середня зарплата* – її величина, що розраховується шляхом ділення фонду зарплати на кількість робітників. *Фонд заробітної плати* – це сума платежів у вигляді основної, додаткової зарплати, платежів на відпустку та інших величин.

Тарифна система – система наступних документів, які описують вимоги, встановлюють і диференціюють рівні оплати:

- тарифні сітки;
- тарифні ставки;
- тарифно-кваліфікаційні довідники.

Головними вимогами до тарифної системи є такі:

- підпорядкування завданню зростання ефективності економіки;
- залежність від кінцевих результатів;
- подолання зрівнялівки.

Розрізняють дві основні форми зарплати: відрядна і погодинна з відповідними системами. *Відрядна форма* – плата за певний обсяг виробленої продукції (одиниць продукту, кількість клієнтів, що обслуговані, та ін.) з прямою відрядною, відрядно-преміальною, відрядно-прогресивною та іншими системами. *Погодинна форма* – плата за певну кількість часу, що відпрацьований, з простою погодинною, погодинно-преміальною, погодинно-прогресивною та іншими системами.

В Україні правове забезпечення заробітної плати здійснюється відповідно до Закону «Про оплату праці», деяких інших актів, що регламентують нарахування, оподаткування і виплату зарплати, а також системи колективних договорів і угод.

ТЕМА 2.2 Витрати виробництва і прибуток

1. Витрати виробництва, їх суть і види .
2. Суть і структура прибутку. Норма прибутку.

1. *Витрати виробництва* – це те, що втрачає підприємство, створюючи продукцію.

Витрати підприємства складаються з двох елементів:

- 1) матеріальні витрати;
- 2) необхідний продукт як джерело майбутньої оплати праці найманих робітників.

Витрати суспільства складаються з витрат виробництва і додаткового продукту. *Матеріальні витрати* являють собою вартість, що переноситься з засобів виробництва на кінцевий продукт. *Необхідний і додатковий продукти* в сумі дають величину нової вартості. *Собівартість* – це грошове вираження витрат виробництва.

Визначимо основні види витрат:

- альтернативні (вменені), тобто пов'язані з можливістю іншого, альтернативного використання ресурсів;
- зовнішні (явні), тобто пов'язані з придбанням ресурсів;
- внутрішні (неявні), тобто пов'язані з використанням власних ресурсів;
- бухгалтерські, тобто відповідні чинному законодавству;
- економічні як сума зовнішніх і внутрішніх;
- постійні, які не залежні від обсягу продукції – амортизація, орендна плата та ін.;
- змінні, тобто залежні від обсягу продукції;
- повні (сукупні) як сума постійних і змінних витрат;
- середні сукупні – сукупні на одиницю продукції;
- середні постійні – постійні на одиницю продукції;
- середні змінні – змінні на одиницю продукції;
- трансакційні, тобто пов'язані з необхідністю нормальної організаційної діяльності;
- граничні – додаткові на виробництво останньої одиниці продукції.

Визначення граничних витрат дозволяє порівняти їх з граничним виторгом і при збігу зазначених величин отримати оптимальний обсяг продукції, який максимізує прибуток.

Однією з проблем виробника є зниження собівартості продукції такими головними шляхами:

- підвищення продуктивності праці;
- підвищення ефективності використання сировини й матеріалів, насамперед, їх економія;
- підвищення ефективності використання будівель, споруд, обладнання.

2. У діалектичному і органічному зв'язку з витратами виробництва перебуває така економічна категорія, як прибуток. Найбільш поширене кількісне розуміння прибутку зводиться до різниці між величинами виторгу від реалізації та суми витрат. Якісне визначення спирається на пошук джерел походження прибутку. Різні економічні школи мали власні методологічні позиції з цього питання.

Меркантилісти (XV–XVIII ст.) вважали сферу обігу головним середовищем отримання прибутку.

За думкою фізіократів (XVIII ст.), прибуток створюється у виробництві тільки сільськогосподарської продукції.

Класична політекономія (XVIII–XIX ст.) підкреслювала зміст прибутку як частини нової вартості, яку створювали наймані робітники.

Марксизм (XIX–XX ст.) визначав прибуток як перетворену форму додаткової вартості, створеної виключно найманими працівниками.

Неокласичні теорії XIX–XX ст. вважали прибуток підсумком функціонування авансованого капіталу, винагородою за підприємницьку діяльність, зокрема ризики, стриманості у споживанні, платою за належне управління виробничим процесом.

ТЕМА 2.3 Ринок, його суть і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення

1. Ринок: суть, функції та умови формування. Класифікація ринків.
2. Конкуренція як ключова складова ринкового механізму.
3. Суть і суперечності ринкового ціноутворення.

1. Товарне виробництво має довготривалу історію, проходить деякі етапи розвитку. Найвищою формою існування товарного господарства є ринкова система.

Ринкове господарство є сучасним середовищем товарного виробництва.

Ринок – це механізм функціонування ринкового господарства, тобто частина останнього.

Кінцева мета товарного, а тому і ринкового господарства – додатковий продукт у різних формах (прибуток, рента, відсоток). Саме матеріальний інтерес обґрунтовує поведінку суб'єктів ринку.

Визначимо головні риси ринкової економіки.

- 1) вільний вибір видів і форм діяльності, зокрема, підприємництва;
- 2) багатоукладність економіки з домінуванням приватної власності;
- 3) рівні права ринкових суб'єктів з різними формами власності;
- 4) економічна відокремленість товаровиробників;
- 5) саморегулювання господарської діяльності, зокрема, вільне ціноутворення;
- 6) панування чесних зв'язків між економічними агентами, зокрема, в конкурентній боротьбі;

7) розвиненість ринкової інфраструктури, тобто організацій, які забезпечують стійке функціонування суб'єктів економіки;

8) договірний (партнерський) характер відносин ринкових агентів.

Основними суб'єктами ринкової економіки є фізичні особи, групи партнерів, колективи організацій та установ, юридичні особи в різноманітних формах.

Слід відзначити суттєві зрушення у структурі сучасних ринкових агентів. Зростає роль малого і середнього бізнесу, особливо в запровадженні нових інформаційних технологій. Значна роль невеликих суб'єктів у перехідних до ринку системах, насамперед для формування середнього класу як соціальної бази ринкових перетворень.

Ринкове господарство має деякі обмеження, які воно не в змозі подолати самотійно:

- економія на витратах може спровокувати екологічні катаклізми, порушення безпеки людей;
- порушення принципів чесної конкуренції, що потребує державного контролю;
- неможливість соціального захисту деяких категорій населення;
- неможливість значного фінансування так званих колективних потреб (оборона, дипломатія, державна безпека та ін.).

Вказані моменти вирішуються шляхом державного втручання в економіку.

Треба відзначити основні функції ринку:

- 1) створення передумов для функціонування об'єктивних законів;
- 2) забезпечення еквівалентності економічних відносин;
- 3) поширення інтернаціоналізації господарського життя;
- 4) створення економічних передумов для демократизації суспільного життя;
- 5) вимір витрат, насамперед, витрат праці людей;
- 6) стимулювання структурних зрушень в економіці;
- 7) розвиток засад чесної конкуренції.

Ринок як механізм існування ринкового господарства має дуже складну структуру. Він є полісистемним утворенням з такими основними складовими:

- 1) ринок споживчих (кінцевих) товарів і послуг;
- 2) ринок факторів виробництва, зокрема:
 - ринок капіталу;
 - ринок праці;
 - ринок землі й природних ресурсів;
 - ринок підприємницьких послуг.
- 3) фінансово-кредитний ринок, зокрема, ринок цінних паперів і валютний ринки;
- 4) ринок технологій та інформації.

За територіальною ознакою виділяють світовий, міжнародні, регіональні, національні й місцеві ринки.

За легальністю підкреслюють існування легального (офіційного) і тіньового ринків з визначенням так званих «сірого» із законними видами діяльності й «чорного» з видами діяльності, що заборонені.

За ознакою конкуренції треба визначити такі ринки:

- вільної (досконалої) конкуренції;
- недосконалої конкуренції, зокрема, монополістичної конкуренції, ринки олігополії та монополій.

Інфраструктура – це сукупність галузей та підприємств, які обслуговують виробництво у широкому значенні.

Ринкова інфраструктура – це система підприємств і організацій, які забезпечують рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів, ресурсів. Назвемо три головні підсистеми ринкової інфраструктури:

- 1) організаційно-технічна, яка включає біржі, торги, аукціони як змагальні об'єкти, ярмарки, асоціації підприємців, профспілки та ін.;

- 2) фінансово-кредитна;

- 3) організаційно-дослідна (консультативні, аудиторські, експертні та інші організації).

Крім загальної інфраструктури яка обслуговує ринок у цілому, виділяють спеціалізовану інфраструктуру, що забезпечує ефективне функціонування окремих ринків. Наприклад, ринок праці обслуговують державні фонди сприяння зайнятості, пенсійні фонди, центри й курси перепідготовки та підвищення кваліфікації та ін.

2. Сучасна ринкова система об'єднує конкурентні й монополістичні складові. З точки зору кількості покупців і продавців, які взаємодіють на ринку, відрізняють такі головні форми конкуренції:

- поліполія (багато продавців і покупців) як синонім чистої конкуренції;
- олігополія з малим числом продавців і великою кількістю покупців;
- монополія з одним продавцем і великою кількістю покупців;
- олігопсонія з малою кількістю покупців і значною кількістю продавців;

- монопсонія з одним покупцем і великою цифрою продавців;
- дуополія (білатеральна монополія) з взаємодією одного продавця і одного покупця;

- обмежена монополія з одним продавцем і малою кількістю покупців;
- природна монополія з унікальним становищем за рахунок володіння рідкісними ресурсами й державними гарантіями недопущення конкурентів (в Україні це постачання електроенергії, комунальних послуг населенню, залізниця та деяке інше).

Традиційними організаційними формами існування монополій, як правило, є пул, корнер, картель, синдикат, трест, концерн, конгломерат та ін.

Особливою і зростаючою формою монополізму в сучасних умовах є монополія на об'єкти інтелектуальної власності: винаходи, товарні знаки, торгові марки та ін. Державний та міжнародний захист прав інтелектуальної власності є одним з пріоритетів сучасної економіки.

Конкурентна боротьба здійснюється за допомогою таких основних форм:

1) цінова конкуренція за рахунок зниження цін або витрат при незмінних цінах;

2) нецінова конкуренція за допомогою реклами, зростання якісних характеристик товарів, поліпшення гарантійного і сервісного обслуговування, внутрішньофірмового постачання за вигідними умовами, постачання в межах міжнародних економічних угруповань або угод;

3) недобросовісна конкуренція з використанням методів, які заборонені законом.

Державне регулювання конкуренції та монополізму вперше було здійснено в США з прийняттям закону Шермана в 1890 р. В Україні діють Закони «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницької діяльності» і «Про захист економічної конкуренції».

3. Ключовими категоріями ринку є попит і пропозиція.

Попит – це ринкова потреба в товарах, що обумовлена суб'єктивними бажаннями споживача та його платоспроможністю, що має вираз у грошовій формі. *Закон попиту* наголошує: при інших рівних умовах ціна товару і величина попиту на нього мають зворотну (негативну) залежність. Графічно зазначена залежність виглядає як спадна крива.

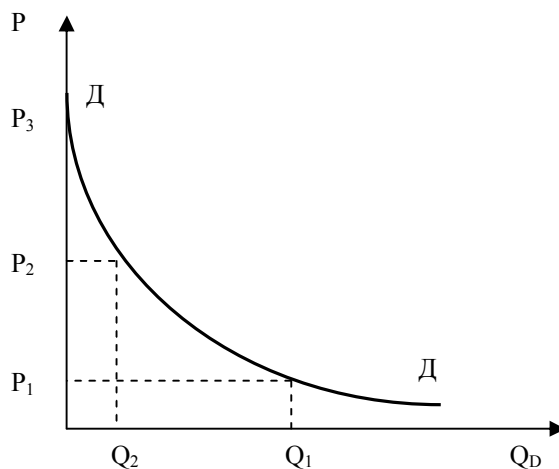

Рисунок 2.1 - Крива попиту

До головних факторів попиту відносять такі:

- рівень цін на даний товар;
- рівень цін на супутні товари, які замінюють або доповнюють даний;
- рівень грошових доходів;
- кількість споживачів на ринку;
- уподобання, смаки й переваги споживачів;
- державне регулювання, наприклад, податки або субсидії;
- природно-кліматичні умови.

Пропозиція – обсяг продукції, що постачається на ринок для продажу. *Закон пропозиції* наголошує: при інших рівних умовах ціна і пропозиція товару мають пряму (позитивну) залежність. Графічно це має вигляд висхідної кривої.

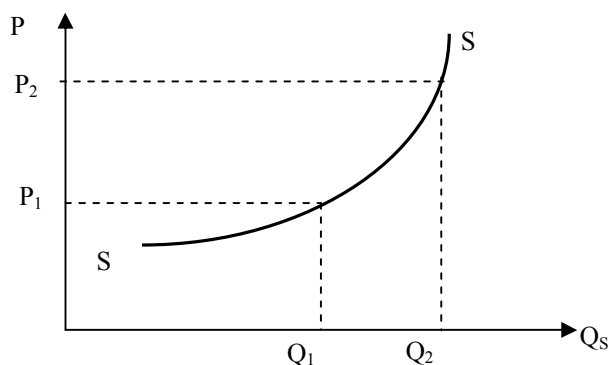

Рисунок 2.2 - Крива пропозиції

До основних факторів пропозиції включають наступні:

- рівень цін на даний товар;
- рівень цін на чинники виробництва;
- якісні характеристики виробничих чинників;
- мода, традиції та інші суб'єктивні моменти;
- природно-кліматичні та географічні особливості;
- кількість виробників(продавців) на ринку;
- вплив держави на виробничу діяльність (податки, субсидії, пільги).

Еластичність попиту – це відносна (відсоткова) зміна його величини при зміні іншого чинника (власної ціни, ціни супутнього товару, доходу) на одиницю (один відсоток).

Еластичність пропозиції – це відносна (відсоткова) зміна її величини при зміні іншого чинника, насамперед власної ціни товару, на один відсоток.

Між попитом і пропозицією існує складна взаємозалежність, яка у підсумку описується категорією *кон'юнктура ринку*, тобто певна комбінація величин пропозиції та попиту в трьох якісних формах: ринкової рівноваги, дефіциту і перевиробництва.

Ринкова рівновага - рівність величин зазначених параметрів.

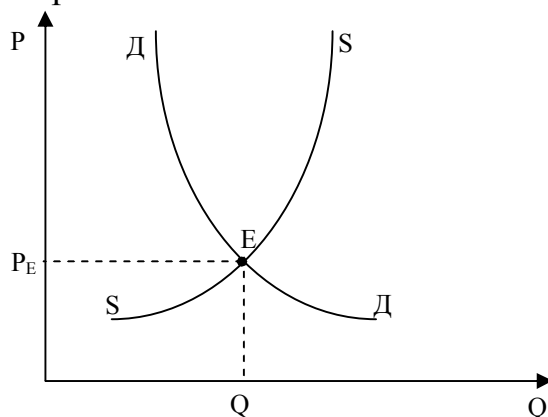

Рисунок 2.3 - Ринкова рівновага

Перевищення попиту над пропозицією має назву *дефіциту*, а перевага пропозиції над попитом є *перевиробництвом*.

Якщо в одній системі координат побудувати обидві лінії, ми отримуємо ринкову рівновагу в точці перетину з визначенням рівноважної ціни й рівноважного обсягу.

Ринкова рівновага може бути стійкою або нестійкою з коливанням цін чи величин попиту і пропозиції. Під час дефіциту виникає тенденція до підвищення цін, а при перевиробництві – до їх зниження, що врешті решт встановлює рівноважні показники.

На практиці використовують різні методи формування цін. Найбільш поширеним є метод «витрати плюс», коли до величини витрат додають певний відсоток планового прибутку. Крім того, існують методи залучення показника цінової еластичності попиту, коли визначають діапазон коливання цін залежно від змін обсягу виробництва. Метод експертних оцінок застосовують для цінової політики на непередбаченому ринку.

Основними видами ринкових цін є базові, номінальні (довідкові, біржові котирування), фактурні, виробничі, оптові, роздрібні, вільні ринкові, монопольні, світові та ін.

Треба відзначити специфічні назви цін: курси валют і цінних паперів, тарифи на послуги, ціни чинників виробництва (зарплата, процент, рента).

ТЕМА 2.4 Домогосподарство в системі економічних відносин

1. Суть і економічні функції домогосподарств.
2. Основні особливості поведінки домогосподарств.

1. Мікроекономічний рівень досліджень охоплює діяльність окремих господарських одиниць, а також окремі товари, галузі й ринки.

Визначають два основні суб'єкти мікроекономіки:

- 1) домашні господарства, зокрема конкретні особи;
- 2) фірми (підприємства).

Домогосподарства виконують переважно споживчі функції, задовольняючи потреби через ринок або поза ним, тому мають такі головні риси:

- є суб'єктами господарювання;
- господарська діяльність спрямована на задоволення особистих потреб;
- засоби виробництва при застосуванні у власному господарстві не є капіталом;
- праця – не чинник самостійного виробництва;
- не виникають внутрішні виробничі відносини.

Домашні господарства виконують три групи функцій:

- 1) особисте кінцеве споживання товарів і послуг або власного виробництва, або ринкового походження;
- 2) заощадження і участь у нагромадженні капіталу такими шляхами:
 - відкриття депозитів у кредитних установах;

- купівля акцій підприємств;
- надання позик, зокрема, з використанням боргових документів, наприклад, облігацій;

3) надання інших чинників виробництва – найманої праці, землі й природних ресурсів, підприємницьких здібностей.

Кінцеве споживання в межах домашнього господарства здійснюється завдяки доходам у наступних формах:

- доходи від самостійної праці з власними активами, як правило, у натуральному вигляді;
- зарплата від найманої праці, як правило, у грошовій формі;
- капіталізовані доходи, або доходи у вигляді ренти, відсотків, гонорарів та ін.;
- трансфертні платежі у формі субсидій, дотацій, пенсій, стипендій, матеріальної допомоги, пільг та ін.

Вибір домогосподарств обмежений наступними моментами:

- рівень виробництва;
- структура виробництва;
- структура потреб домогосподарств;
- рівень їх доходів, або бюджетні обмеження.

2. Мікроекономічний погляд на домогосподарства проявляється за допомогою таких показників:

- потреби й переваги споживачів;
- дохід домогосподарств;
- ціни на споживчі блага;
- рівень оподаткування і субсидування.

Особливістю мікроаналізу поведінки домогосподарств є використання графічного підходу. В системі координат будують криву або карту (сукупність кривих) байдужності як комбінації планів сукупного споживання двох благ (А і В) з визначенням граничної норми заміни ГНЗ:

$$\text{ГНЗ} = - \Delta B : \Delta A.$$

Одночасно будують бюджетну лінію з визначенням кутового коефіцієнта як відношенню цін двох товарів. Оптимумом, або показником раціональної поведінки споживача є рівність ГНЗ і кутового коефіцієнта бюджетної лінії, що графічно відповідає точці дотику кривої байдужності й бюджетної лінії.

Такий підхід до аналізу концентрує порядкову, або ординалістську теорію поведінки споживача. Існує також кількісна, або кардиналістська теорія, за якою корисність благ вимірюється в умовних одиницях – ютілях таким чином, що оптимум споживача настає при рівності відношень граничних корисностей до цін відповідних товарів:

$$\text{ГК}_a : \text{Ц}_a = \text{ГК}_b : \text{Ц}_b = \dots \text{ГК}_n : \text{Ц}_n.$$

Треба підкреслити особливості поведінки споживачів залежно від величин доходу і цін на супутні товари.

Вплив зміни грошових доходів на попит проявляється в розділі товарів на вищі (нормальні) й нижчі. Для нормальних товарів зростання доходів веде до зростання попиту і, навпаки, зниження доходів провокує зниження величини платоспроможних потреб. Для нижчих товарів, що підпорядковуються *парадоксу Гіффена*, підвищення попиту супроводжує зниження доходів, яке виштовхує зі споживання нормальні товари.

Зміни в цінах на супутні товари також здатні вплинути на уподобання споживачів. Зміна ціни на товар-замінник (субститут) змінює попит на власний товар у протилежному напрямку і, таким чином, створює перевагу в попиті на вихідний продукт. Наприклад, цінове підвищення на маргарин здатне підвищити попит на вершкове масло. Зміни цін на товар, який доповнює даний продукт (товар-комплімент), у протилежному напрямку змінюють попит на власний товар і, таким чином, в останньому напрямку змінюють попит на вихідний товар. Наприклад, є логічним наступний ланцюг: підвищення цін на магнітофони → падіння попиту на них → падіння попиту на касети.

Цінові зміни двоїтим чином впливають на попит:

- ефект доходу;
- ефект заміщення.

Урахування вказаних ефектів плідно досліджував український економіст початку ХХ ст. Євген Слущкий.

Поведінка домогосподарств не вичерпується тільки економічною цілеспрямованістю. Існує суттєвий соціальний аспект, пов'язаний з потребою зростання вільного часу, виховання дітей, підвищення рівня духовного розвитку. Тому не завжди механічний приріст доходів відповідає вимогам індивіда або сім'ї. Крім того, чисто економічними характеристиками не можна вимірювати переваги при спадкуванні, виборі форм освіти для дітей.

ТЕМА 2.5 Підприємство як товаровиробник.

Валовий дохід і прибуток

1. Підприємство як головна виробнича ланка економіки.
2. Маркетинг і менеджмент у сучасній діяльності підприємств.
3. Валовий дохід і прибуток як кількісні характеристики діяльності підприємств.

1. Фірма (підприємство) – другий основний суб'єкт мікроекономіки, товаровиробник і основна виробнича ланка з такими головними рисами:

- обов'язкова державна реєстрація як юридичної особи з назвою, статутом, розрахунковим та іншими рахунками, веденням обліку, печаткою, товарним знаком;
- виробництво товарів;
- постійне відновлення виробничих дій, або індивідуальне відтворення;

- проходження життєвого циклу виробничої діяльності з такими основними фазами:

- 1) створення;
- 2) розвиток;
- 3) криза;
- 4) санація (оздоровлення);
- 5) банкрутство;
- 6) ліквідація (закриття).

Визначимо основні організаційні форми підприємств :

- приватне підприємство на власності фізичної особи;
- колективне підприємство на власності трудового колективу, зокрема так зване народне підприємство;
- господарське товариство з різними видами відповідальності (обмеженою, додатковою, повною);
- підприємство на власності об'єднань громадян;
- комунальне підприємство на власності територіальної громади;
- державне (загальнодержавне) підприємство, зокрема, так зване казенне;
- спільне підприємство, зокрема, підприємство з іноземними інвестиціями.

Підприємство в умовах ринкового господарювання є первинною ланкою економіки, самостійним господарюючим суб'єктом з правами юридичної особи і виконанням таких видів діяльності:

- виробнича;
- науково-дослідницька і дослідно-конструкторська, тому досить популярною є абревіатура НДДКР – науково-дослідницькі й дослідно-конструкторські розробки;
- комерційна;
- відтворювальна.

Метою і головним мотивом діяльності підприємства є максимізація прибутку при ефективному використанні власних і залучених активів. Одночасно активи підприємства складають грошовий, виробничий і товарний капітали. Останні дві форми є реальним капіталом і створюють майно на відміну від грошової форми і так званого фіктивного капіталу у формі цінних паперів.

Організація ефективного господарювання передбачає наступні моменти:

- всебічне дослідження ринку своїх товарів за рахунок розвинутої системи маркетингу;
- чітко налагоджене постачання факторами виробництва при достатньому рівні внутрішньої організації за рахунок системи виробничого менеджменту;
- постійний контроль за бюджетом підприємства за рахунок досконалого фінансового менеджменту;
- розвинута робота з кадрами за рахунок системи менеджменту з персоналу;

- постійний контроль за станом ліквідності, тобто спроможності своєчасно виконувати свої зобов'язання перед контрагентами за рахунок менеджменту з обліку і контролю.

Розширення своїх активів здійснюється за рахунок довгострокових вкладень у розвиток виробництва, тобто *інвестицій*. Інвестиції підрозділяються на валові (брутто) й чисті (нетто). Валові інвестиції є сумою амортизації і чистих вкладень.

Організаційні форми підприємств дуже різноманітні. Особливу увагу слід приділити *малим підприємствам* з обмеженою чисельністю зайнятих, *господарським товариствам* з різною відповідальністю і об'єднанням підприємств з наступними формами:

- асоціації як договірні об'єднання незалежних осіб з метою постійної координації спільної діяльності;
- корпорації як договірні об'єднання, як правило, на акціонерній основі, з делегуванням деяких повноважень централізованому органу;
- консорціуми як тимчасові об'єднання для виконання конкретної спільної діяльності;
- концерни як об'єднання з втратою самостійності усіх учасників.

Традиційно визначають такі етапи розвитку ринкової діяльності підприємств:

- 1) удосконалення виробництва (межа XIX-XX ст.);
- 2) удосконалення товару (початок – 40-і XX ст.);
- 3) власне маркетинг (50-70-ті роки XX ст.);
- 4) соціально-економічний маркетинг (70-ті роки XX – початок XXI ст.).

2. Діяльність підприємств спирається на використання різних видів підприємництва, маркетингу і менеджменту.

Підприємництво, або підприємницька діяльність – це особливий творчий вид діяльності людини з поєднання інших чинників виробництва на власний страх і ризик з метою отримання прибутку.

Р. Кантільон (1680 – 1734) першим визначив підприємця як людину, здатну до виваженого ризику. Й. Шумпетер (1883 – 1950) називав підприємця економічним лідером, творцем інновацій.

Успіх підприємництва залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. До перших відносять роль держави, насамперед, законодавство, природні ресурси, поведінку інших людей, до других – достатній рівень стартового капіталу, ефективність чинників виробництва.

Категорія «*маркетинг*» дослівно перекладається як заняття ринковою діяльністю. Виділяють три аспекти маркетингу:

- ринкова концепція управління;
- вивчення певних економічних відносин;
- складова системи ведення ринкового господарства.

Визначимо елементи маркетингу підприємств:

- концепція, тобто мета і головні засоби її досягнення;
- стратегія, тобто прогноз довгострокового розвитку;
- план, тобто тактичний перелік дій на деяку перспективу;
- програма, тобто ведення поточної діяльності.

Менеджмент – це особлива модель управління, яка спирається на розвинутий ринковий механізм, включаючи досконалу ринкову інфраструктуру. Визначають два аспекти менеджменту:

- теоретичний в якості науки управління;
- практичний в якості конкретних управлінських дій.

Практичний менеджмент здійснює такі основні функції:

- розробка і виконання бізнес-плану;
- формування структури управління;
- комплектування штатів;
- керування працівниками на підставі мотивації;
- налагоджування маркетингу;
- координація виробництва.

Таким чином, практичний менеджмент функціонально реалізує комплекс управлінські потреби у формах фінансового, адміністративного, інвестиційного, операційного та інших видів.

Виділяють три основні рівні менеджменту підприємства:

- вищий, або топ-менеджмент;
- середній, або міدل-менеджмент;
- нижній, або лауер-менеджмент.

3. Прибуток – різниця між виторгом від реалізації (валовим доходом) і собівартістю продукції. Строго кажучи, прибуток – це підсумок перевищення виторгу над собівартістю, а перевага собівартості над виторгом описується показником *збитку*.

Прибуток є формою існування *чистого доходу* як різниці між вартістю і витратами виробництва, або грошового вираження додаткового продукту. Слід підкреслити, що в торгівлі й громадському харчуванні визначають показник валового доходу як різниці між виторгом від продажу і витрат при закупівлі.

Визначимо ключові форми прибутку:

- *розрахунковий, або бухгалтерський* як підсумок порівняння виторгу від реалізації та бухгалтерських витрат;
- *економічний* як різниця між виторгом і економічними витратами;
- *монопольний* як наслідок монопольного становища продавця і відповідно монопольно високої ціни на товар;
- *валовий* як фактична різниця між виторгом і витратами;
- *чистий* як підсумок вирахування з валового прибутку податків і зборів, інших обов'язкових платежів, дивідендів тощо.

Норма прибутку розраховується за формулою

$$H_{\text{пр}} = \text{Пр} : K_a \times 100\%,$$

де $H_{\text{пр}}$ – норма прибутку;

Пр – маса прибутку від реалізації;

K_a – сума авансованого капіталу.

Рентабельність (норма рентабельності) на відміну від норми прибутку має у знаменнику цифру повної собівартості й такий формальний вираз:

$$P = \text{Пр} : \text{СВ} \times 100\%,$$

де P – рентабельність;

Пр – маса прибутку;

СВ – собівартість продукції.

В умовах ринкового господарювання прибуток є головною метою і одночасно показником стану діяльності, а норма прибутку – головним узагальненим показником ефективності.

ТЕМА 2.6 Галузеві особливості виробництва й функціонування капіталу. Форми прибутку, процент і рента

1. Особливості функціонування капіталу у сфері обігу.
2. Реальний і фіктивний капітал.
3. Особливості підприємництва в аграрній сфері економіки.

1. Окремо зупинимось на особливостях капіталу сфери обігу, насамперед, русі позичкового капіталу, який обумовлює існування кредитної системи як елемента ринкової інфраструктури.

Кредитна система – сукупність кредитно-розрахункових відносин і установ, що забезпечують кредитування у певних формах.

Кредит – передача коштів або інших активів юридичним чи фізичним особам на умовах повернення, строковості й платності, тобто за певний відсоток.

Основними формами кредиту є:

- банківський;
- комерційний, тобто між суб'єктами господарської діяльності;
- майновий, наприклад, лізинговий з приводу довгострокової оренди рухомого або нерухомого майна;
- іпотечний – під заставу виключно нерухомого майна, насамперед, землі;
- споживчий, який надається фізичним особам для придбання товарів тривалого користування;
- бланковий – тільки в межах наявних власних коштів;
- державний – насамперед, у вигляді державних цінних паперів;
- міжнародний.

Визначимо головні джерела кредитних ресурсів:

- власні кошти кредитних установ;
- тимчасово вільні кошти підприємств на банківських рахунках;
- залучені кошти на депозитній основі, як до запитання, такі строкові;
- грошові суми приватних осіб;
- міжбанківські кредити;
- кошти від випуску (емісії) цінних паперів.

За критерієм часу розрізняють короткострокові (до 1 року), середньострокові (від 1 до 3 років) і довгострокові (більше 3 років) кредити.

Рух тимчасово вільних коштів утворює ринок грошових ресурсів, який поділяється на ринок грошей і ринок капіталів.

Відсоток – це ціна користування тимчасово вільними коштами у таких головних формах:

- позиковий, який позичальник сплачує кредитору;
- депозитний, який кредитна установа сплачує вкладнику;
- обліковий, який сплачують комерційні банку центральному банку країни за позики;
- ломбардний, який сплачується під заставу майна;
- дисконтний, який одержує кредитна установа при купівлі векселів до кінця терміну їх дії.

З точки зору розрахунку розрізняють прості й складні ставки відсотку, коли за базу беруться або незмінна, або змінна цифри.

Стрижнем кредитної системи є банківська система, яка у більшості країн, включаючи Україну, є дворівневою: перший рівень займає центральний(в Україні Національний) банк, другий – система комерційних і спеціалізованих банків. В Україні банки другого рівня підрозділяються на універсальні й спеціалізовані. Останні групуються у чотири категорії: ощадні; інвестиційні; іпотечні; розрахункові.

Банки можуть створювати об'єднання таких типів: корпорація, консорціум, холдингова група.

Виділяють такі банківські операції:

- активні – з розміщення власних і залучених активів;
- пасивні – з формування усіх видів активів;
- розрахунково-касові;
- інші банківські послуги.

Торговий капітал забезпечує рух продукту від виробника до споживача. Таким чином, він поєднує функції купівлі й продажу товарів. Історично торговий капітал прискорив перетворення натурального господарства в товарне, концентрував грошові ресурси в руках приватних осіб і готував виникнення промислового капіталу. Пізніше виникнув поділ праці між промисловцем й торговцем.

Специфічною формою витрат є *витрати сфери обігу*, які включають кошти на збереження, упаковку, розфасовку, рекламу, безпосередню процедуру реалізації, доставку до споживача та ін.

Торговий прибуток – це дохід, який одержують суб'єкти оптової та роздрібної торгівлі, зокрема в підсумку вдалого перепродажу товару. Прикладом зазначеного є *реекспорт* – вивіз товарів за кордон, які раніше були імпортовані й не піддалися переробці на національній території.

За стадіями руху визначають оптову і роздрібну торгівлю. *Оптова* здійснює посередницькі функції між виробниками й роздрібними торговцями у вигляді постачань великими партіями, частіш за все з використанням оптових знижок. Роздрібна торгівля пов'язана з реалізацією продукції безпосереднім споживачам.

2. Торговий і промисловий капітал інколи називають *реальним* капіталом у зв'язку з використанням наявних, реальних активів. Цінні папери у вигляді акцій, облігацій та ін. є *фіктивним капіталом*, тому що не мають безпосереднього споживчого ефекту, хоч продаються і купуються на фондових біржах.

Цінні папери – грошові документи, які засвідчують право володіння або позики, визначають взаємовідносини між особами і передбачають, як правило, можливість отримання процентів (дивідендів).

Акція – це цінний папір, який засвідчує право участі в управлінні акціонерним товариством (корпорацією) та отриманні дивідендів з прибутку пропорційно частці у статутному фонді.

Курс акцій – це ціна, за якою продаються і купуються акції на біржах. Курс акцій залежить від рівня отриманого прибутку і позичкового проценту. Вкладник капіталу обирає між купівлею акції та банківським депозитом, орієнтуючись на формулу:

$$\text{Курс акції} = \text{Дивіденд} : \text{Ставка відсотку} \times 100.$$

Розрізняють номінальну і курсову (ринкову) ціну акції, які, як правило, не збігаються.

Визначають первинні й вторинні цінні папери. До перших відносяться акції, облігації, векселі та інші активи, що спираються на біржовий обіг. До других належать позабіржові інструменти (фінансові деривати).

Розвиток ринку цінних паперів обумовлює існування мережі інвестиційних, страхових, консультаційних компаній та інших фінансових посередників.

3. Сільське господарство виконує дві ключові макроекономічні функції:

- виробництво продуктів харчування;
- забезпечення сировиною інших галузей економіки.

Визначимо особливості аграрної сфери:

- виключно висока роль природно-кліматичних факторів відтворення (родючість землі, біологічні ритми розвитку рослин, залежність від природних негараздів та ін.);

- сезонність робіт;
- значна різниця між часом виробництва і безпосереднім робочим періодом;

- значна фондо- і енергоозброєність праці;
- суттєва питома вага частини продукції, що не виступає у товарній формі в зв'язку з необхідністю забезпечення відтворення (насіння рослин, тварини для продовження роду);

- необхідність поєднання технічної забезпеченості, досягнень генетики й селекції та заходів щодо відновлення земель і екологічної чистоти продукції.

Специфічним доходом в аграрній сфері є рента як додатковий дохід власника землі. Історично рента приймала відробіткову (панщина), продуктову (оброк, десятина) і грошову форми. Часто рента є елементом орендної плати за користування землею спільно з відсотком на вкладений капітал і амортизацією основного капіталу.

Визначають три основні форми земельної ренти: диференціальна; абсолютна; монопольна.

Причиною існування *диференціальної ренти* є монополія на землю як на об'єкт господарювання. Умовами створення даної ренти є обмеженість землі та відмінності в її родючості. Визначають дві форми диференціальної ренти:

- диференційна рента 1 як додатковий чистий дохід на підставі володіння кращих за природною родючістю і місцезнаходженню земель;

- диференційна рента 2 як додатковий чистий дохід у підсумку додаткових вкладень з метою підвищення родючості землі.

Причиною існування абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю, що дозволяє підтримувати високу ціну на аграрну продукцію.

Причиною існування монопольної ренти є підвищений попит на деякі види продукції, наприклад, при їх виробництві в особливих природних умовах.

Ціна землі пов'язується з величинами ренти та позичкового відсотку наступним чином:

$$Ц_з = P : C_v \times 100,$$

де $Ц_з$ – ціна землі;

P – рента;

C_v – ставка відсотку.

Безперервне відтворення в аграрному секторі економіки пов'язане з функціонуванням агропромислового комплексу (АПК), або агро бізнесу, який включає такі складові:

- саме сільське господарство;
- галузі по забезпеченню сільського господарства засобами виробництва;
- галузі промислової переробки сільськогосподарської продукції;
- виробнича і соціальна інфраструктура АПК.

Подолання кризової ситуації в аграрному секторі української економіки включає наступні складові:

- роздержавлення земель;
- паювання земель, що перебувають у колективної власності;
- залучення значних інвестицій;
- якісний стрибок у розвитку соціальної інфраструктури села.

ЗМ 3 ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГРЕС

Обов'язкові укрупнені навчальні елементи (теми)

3.1 Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми.

3.2 Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою.

3.3 Господарський механізм у системі суспільного відтворення. Держава та її економічні функції.

ТЕМА 3.1 Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми

1. Сутність і види суспільного відтворення.
2. Суспільний продукт: основні форми та методи обчислення.
3. Сутність і структура національного багатства.
4. Ринковий кругообіг і макроекономічна рівновага.
5. Розподіл національного доходу і об'єктивні основи формування доходів населення.
6. Національний дохід, споживання і заощадження.

1. Як ми відзначали раніше, макроекономічний рівень господарювання охоплює відносини суб'єктів у масштабах національного економіки. Об'єктом досліджень макроекономіки виступають загальнонаціональні (сукупні, агреговані) показники й явища, наприклад, сукупні попит і пропозиція, валовий внутрішній продукт, суспільне відтворення.

Суспільне відтворення – це постійно відновлювальний процес виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто виробництво у широкому значенні.

Головними складовими суспільного відтворення:

- відтворення людини, зокрема його робочої сили;
- відтворення навколишнього середовища існування людей, деяких природних ресурсів;
- відтворення засобів виробництва;
- відтворення виробничих відносин у цілому.

Відтворювальні процеси складні, тому актуальна проблема пропорційності, тобто оптимального сполучення усіх економічних ресурсів суспільства. Слід зазначити історичний внесок у моделювання відтворювальних схем Ф. Кене («Економічна таблиця»), К. Маркса (схеми простого і розширеного відтворення), Нобелевських лауреатів з економіки: В. Леонтьєва (теорія «витрати-випуск»), Л. Канторовича (теорія оптимального функціонування виробництва), уродженця Харківської губернії, студента Харківського університету, а потім відомого американського вченого С. Кузнеця (принципи обчислення національного доходу, кінцевого й проміжного споживання).

Визначають три види суспільного відтворення:

- *звужене*, тобто при зменшенні обсягів суспільного виробництва порівняно з попереднім періодом;
- *просте*, тобто при незмінності масштабів виробництва протягом попереднього і поточного періодів; принциповим є повне використання додаткового продукту на особисте споживання;
- *розширене*, тобто з поширенням розміру суспільного продукту порівняльно з попереднім часом при використанні частини додаткового продукту на виробниче споживання.

Якщо розширене відтворення характерне і на макро-, і на мікроекономічному рівнях, то *економічне зростання* описує ситуація тільки в макроекономіці.

2. У загальному вигляді продукт, що створюється суспільством, складається з трьох ключових складових:

- 1) матеріальні витрати (МВ);
- 2) необхідний продукт (НП);
- 3) прибавочний (додатковий) продукт (ПП).

Таким чином, СП (сукупний продукт) = МВ + НП + ПП.

Дві останні складові являють собою нову (додану) вартість, або джерело доходів усіх національних суб'єктів, тобто національний дохід (НД). Можливо записати таку формулу:

$$\text{СП} = \text{МВ} + \text{НД}.$$

За радянські часи статистика спиралася на систему балансу народного господарства (БНГ) з головним показником *сукупним суспільним продуктом* (ССП) як сумі вартості всіх товарів у сфері матеріального виробництва.

Таким чином, ССП мав такі риси:

- вимірював тільки вартості у матеріальному виробництві й не враховував суми при наданні більшості послуг;
- включав подвійний рахунок, тобто продукцію проміжного споживання (сировину, матеріали), яка неодноразово враховувалася на різних ступенях виробничого процесу.

Україна як член Організації Об'єднаних Націй повинна використовувати її вимоги у сфері статистики, зокрема систему національних рахунків (СНР), остання редакція якої ухвалена Статистичною комісією ООН у 1993 році. Система національних рахунків – це система національному обліку, яка побудована у вигляді набору рахунків і балансових таблиць, що розкривають результати економічної діяльності, структуру економіки, найважливіші взаємозв'язки. СНР аналізує процеси як у матеріальному, так і в нематеріальному виробництві, підсумовує лише нові, тобто додані вартості й виключає подвійний рахунок. СНР використовує балансовий метод, тобто спирається на так званий принцип подвійного запису, коли одна операція описується двічі: як активна при створенні продукту і пасивна при споживанні

ресурсів. У цілому система охоплює більш 500 рахунків і біля 30 допоміжних таблиць.

До 1993 року головним показником СНР був *валовий національний продукт (ВНП)* як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили національні суб'єкти (громадяни, національні компанії та ін..) незалежно від місця їх діяльності.

Головний показник СНР-93 – *валовий внутрішній продукт (ВВП)* як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили резиденти всередині країни протягом року. *Резиденти* – це юридичні й фізичні особи, економічні інтереси яких пов'язані відносно тривалого часу з територією даної країни, тобто вони зареєстровані на її території й підпорядковані її законодавству.

Визначають три методи розрахунку ВВП:

- 1) виробничий, коли складаються додані вартості усіх товарів і послуг;
- 2) розподільчий, або дохідний, коли складаються амортизація, непрямі податки на бізнес (акциз, податок на додану вартість, мито та ін.) і факторні доходи (зарплата, відсотки, рента та інші доходи від власності, валовий прибуток);
- 3) кінцевого використання, або витратний, коли складаються споживання домогосподарств, валові приватні внутрішні інвестиції, державні витрати й чистий експорт (різниця між експортом та імпортом країни).

Треба відзначити такі види ВВП:

- *номінальний*, тобто в поточних цінах;
- *реальний*, тобто в незмінних цінах і при фактичному рівні безробіття;
- *потенційний*, тобто в незмінних цінах і при природному рівні безробіття.

На підставі ВВП розраховують низку похідних показників, зокрема:

- *чистий внутрішній продукт (ЧВП)* = ВВП – амортизація;
- *валовий національний дохід (ВНД)* = ВВП + чисті факторні доходи (різниця між закордонними факторними доходами резидентів – факторними доходами нерезидентів на території даної країни);
- *валовий наявний національний дохід (ВНДн)* = ВНД + чисті зовнішні трансферти (різниця між цифрами трансфертів нерезидентів резидентам і резидентів нерезидентам);
- *особисті доходи, або доходи кінцевого споживання (КС)* – частина ВНДн, яка спрямована на кінцеві потреби домогосподарств і державних органів;
- *заощадження (З)* = ВНДн – КС, тобто заощадження – частина кінцевих доходів, яка терміново не споживається і залишається в якості активів суб'єкту.

3. Категорія «багатство» відображає підсумки соціально-економічного розвитку окремої людини, держави або світу в цілому. За змістом багатство включає запаси засобів виробництва предметів споживання і трудовий потенціал людей.

Національне багатство – сукупність усіх благ, які нагромаджені за всю історію і знаходяться у розпорядженні суспільства. Джерелами багатства є праця і природа.

Природне багатство складається із засобів життя і природних засобів праці.

До засобів життя відносять родючий ґрунт, звірів, гриби та ін.

Природні засоби праці містять водоспади, судноплавні річки, корисні копалини.

Крім природних складових, національне багатство включає такі елементи:

- основні й оборотні фонди;
- особисте майно населення;
- товарні запаси на підприємствах;
- державні резерви;
- державні золотовалютні запаси;
- об'єкти інтелектуальної власності, які мають грошову оцінку (патенти, ліцензії, товарні знаки, права на винаходи, користування деякими активами та ін.);
- професійні, інтелектуальні й фізичні здібності людей.

Суттєві зрушення у технології виробництва значно вплинули на погляди щодо ролі людини у сучасному виробництві. Найбільш концентровано цей факт виявив себе в теоріях *людського капіталу*. Остання категорія включає наступні елементи: *знання; навички; здібності*. Обмеження можливостей людини у розвитку її виробничої активності призводить до зменшення національного багатства.

Ефективність людини як працівника залежить від попередніх інвестицій у такі сфери:

- освіта;
- виробниче навчання;
- охорона здоров'я з охороною довкілля;
- мобільність, зокрема, міграція населення;
- інформаційне забезпечення;
- народження і виховання дітей.

4. Макроекономічний кругообіг – процес безперервного руху факторів і результатів виробництва, продуктів і доходів, натуральних одиниць і грошей, що обслуговують взаємодію всіх ринкових суб'єктів.

Той самий суб'єкт на різних стадіях оперує ресурсами, кінцевими товарами і послугами, а також грошовими активами, що приводить до висновку: макроекономічна рівновага можлива при рівності всіх видаткових доданків з однієї сторони і дохідних доданків з іншої. Іншими словами, рівновага можлива при збігу величин сукупних попиту і пропозиції.

Визначимо три основні моделі кругообігу:

1) проста, або двосекторна, з урахуванням взаємодії домогосподарств, що поставляють ресурси, і підприємницького сектора, що робить кінцеві товари;

2) замкнута, або трисекторна, в якій до двох попередніх суб'єктів додається держава з податковими, грошово-кредитними та іншими важелями впливу;

3) відкрита, або повна, чотирьохсекторна, коли до трьох зазначених суб'єктів приєднуються закордонні учасники.

Рівновага поєднує рівновага на трьох укрупнених ринках: ринку ресурсів (факторів); ринку кінцевих товарів і послуг; грошовому ринку.

Сукупний попит (AD) – це обсяг національної продукції, що всі споживачі готові придбати за даною ціною в даний момент часу.

Закон попиту наголошує: за інших рівних умов ціни і сукупний попит мають зворотну, або негативну залежність. Тому крива попиту має спадний характер.

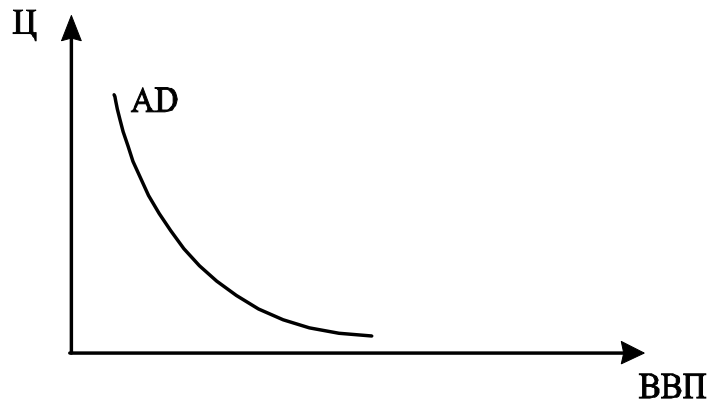

Рисунок 3.1 - Крива сукупного попиту (AD)

Сукупна пропозиція (AS) – це рівень реального ВВП при даному рівні цін у даний момент часу. Закон пропозиції наголошує: за інших рівних умов ціна й обсяг пропозиції мають прямий (позитивний) зв'язок.

На характер графіка AS впливають фактор часу і фаза економічного циклу. У короткостроковому періоді підвищення цін стимулює ріст сукупної пропозиції. У довгостроковому ж періоді ріст цін більше не є стимулом подальшого приросту виробництва.

На фазах кризи і депресії ціни можуть залишатися незмінними при обсязі ВВП, що змінюється. Таким чином, можливість реалізувати залежані на складі товари не стимулює зростання цін, тому на зазначених фазах циклу графік являє собою горизонталь і горизонтальний відрізок називається кейнсіанським (I). На фазі підйому стимулом росту ВВП є підвищення цін (інфляція) і відрізок називається висхідним, або проміжним (II). На фазі піка (бума) економіка цілком використовує всі потужності при повній зайнятості, що робить відрізок графіка вертикальною лінією, тобто класичним відрізком (III).

Ціновим фактором сукупної пропозиції є власні ціни товарів. Вплив цін товарів на обсяг ВВП ілюструється за допомогою руху по кривій AS.

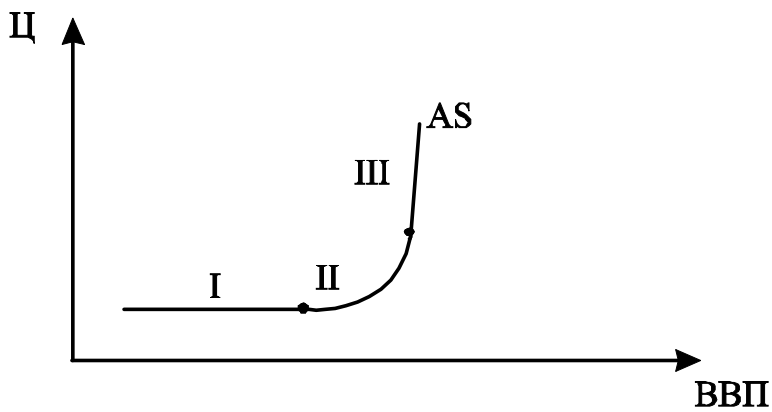

Рисунок 3.2 - Крива сукупної пропозиції (AS)

Макроекономічна рівновага – це збіг величин AD і AS.

Графічне зображення кривих сукупного попиту і сукупної пропозиції в одній системі координат називається моделлю «AD-AS».

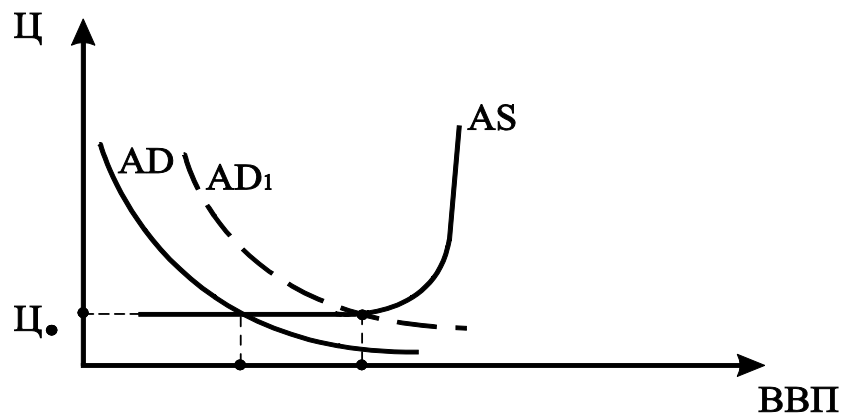

Рисунок 3.3 - Макроекономічна рівновага

5. Питанням розподілу присвячено багато спеціальних праць. Значний внесок у розробку проблем розподілу зробили Д. Рікардо, Дж. С. Мілль, К. Маркс, Дж. Б. Кларк, Дж. М. Кейнс, М. Фрідман та ін. Теорія розподілу була започаткована Д. Рікардо. Визначення законів, що регулюють розподіл продукту між класами, на думку Д. Рікардо, становить основне завдання політичної економії. Дж. С. Мілль свою тритомну працю присвятив в основному розподільним відносинам, подетально й поелементно проаналізувавши практику розподілу і підбивши підсумки теорії розподілу класичної політичної економії. Дж. Б. Кларк стверджує, що розподіл національного доходу регулюється суспільним законом, згідно з яким кожному фактору належить та частина багатства, яку цей фактор створює.

Суб'єктами розподілу є домогосподарство, фізична особа, підприємство чи держава. Об'єктами розподілу можуть бути земля чи інші природні ресурси, праця, капітал, дохід, технологія, інформація тощо. У рамках національної економіки об'єкти розподілу - це національне багатство,

валовий національний продукт, національний дохід тощо. До інфраструктури розподілу належить система оплати праці, грошово-кредитна система, система формування та використання бюджету держави, фінансова система підприємств та організацій тощо. Розподіл у відтворенні виконує потрібну роль: по-перше, є умовою виробництва; по-друге, виступає результатом виробництва; по-третє, визначає характер і кількісний рівень споживання. Характер розподілу (наприклад, поділ національного доходу на споживання та нагромадження) визначає здатність суспільства до економічного зростання в перспективі. У процесі розподілу визначається частка кожного економічного фактору виробництва в створеному сукупному суспільному продукті, валовому національному продукті чи національному доході. Розподілу доходів передують розподіл факторів виробництва. Залежно від форм власності на фактори виробництва визначається характер розподілу доходів.

На характер розподілу факторів виробництва впливають три групи чинників:

- закони, що регулюють розвиток продуктивних сил;
- економічні закони функціонування ринку;
- економічна роль держави.

Розподіл доходів займає проміжне місце між виробництвом у вузькому значенні й кінцевим споживанням. Треба підкреслити два основних методологічних погляди до дослідження доходів:

- марксистський;
- неокласичний, або функціональний.

За першим поглядом форми доходів похідні від поділення нової вартості на необхідну і додаткову. Необхідна вартість (необхідний продукт) є еквівалентом майбутньої зарплати. Додатковий продукт, який також створюється робітником, розподіляється між власниками підприємницьких здібностей, капіталу і землі у вигляді відповідно прибутку, проценту і ренти.

За другим підходом величина кожного факторного доходу дорівнює граничному вкладу в підсумковий дохід підприємства після реалізації продукції. Зазначена оцінка спирається на теорію граничної продуктивності, згідно з якою розмір первинного (факторного) доходу є ціною ресурсів. Ціна являє собою підсумок певної комбінації попиту і пропозиції даного товару. Але попит на ресурси є похідною величиною від попиту на кінцевий товар. Одночасно, з точки зору пропозиції, існують різні технології, тобто різні комбінації ресурсів, що дозволяють досягти виробничої мети. Таким чином, доходи в мікроекономіці як ціни на відповідні фактори пов'язані економічно і технологічно. Власники факторів доповнюють один одного, тому їх згода обумовлює стійкість економічного процесу.

Усі доходи підрозділяють за певними критеріями.

За факторним критерієм визначають дві основні групи:

- первинні, тобто факторні – зарплата, прибуток, рента, відсоток;

- вторинні як підсумок перерозподілу, тобто соціальні трансферти, або пенсії, стипендії, допомога, пільги; з радянських часів для них залишився термін – суспільні фонди споживання.

За функціональним критерієм визначають такі форми:

- трудові, як за рахунок власної праці з власними активами (особисте підсобне господарство, вільна творча діяльність з отриманням гонорарів та ін.), так і за рахунок найманої праці у вигляді зарплати;
- доходи від підприємництва у вигляді прибутку або відсотків за позички безпосереднім підприємцям;
- доходи від власності за рахунок ренти або відсотків від операцій з цінними паперами, вкладками (депозитами) у кредитні установи чи внесками в статутний фонд колективних підприємств;
- сімейні доходи, зокрема, спадщина і дарування.

Сімейні доходи підсумовують особисті доходні складові, тому вони є узагальненим показником рівня і якості життя людей. Важливими характеристиками є структура сімейних доходів за походженням і напрямки їх використання. Так, ознакою розвиненості країни є різноманіття (диверсифікація) доходних складових і порівняно низка частка витрат на продукти харчування. За даними статистики, харчові продукти в Україні займають ледь 60 % від сумарних витрат, а в розвинутих країнах Північної Америки, Західної Європи і Азії – 20–25 %.

Механізм ринку не в змозі подолати зростаючу нерівність у доходах, яка здатна підірвати соціальний мир у суспільстві. Тільки державне регулювання і перерозподіл доходів, тобто активна соціальна політика, згладжують суперечності.

Держава здійснює перерозподіл доходів на двох рівнях:

1. Держава може втручатися у процес формування цін на економічні фактори виробництва і таким чином захищати інтереси економічних агентів, гарантуючи їм отримання доходів. Це стосується в першу чергу ренти, процента і заробітної плати. Так, політика Національного банку щодо встановлення облікової ставки, ставки рефінансування формує рівень доходів банківського капіталу. А політика заморожування заробітної плати приводить до стримування доходів найманих працівників. Державна підтримка сільськогосподарських цін у більшості країн світу гарантує фермерам отримання відповідного доходу.

2. Держава може втручатися у перерозподіл пізніше, стягуючи податки із суб'єктів господарювання. У цьому разі держава змінює результати індивідуального розподілу доходів між економічними факторами виробництва. Результати перерозподілу можуть проявлятися у формі вертикального перерозподілу (між багатими й бідними за рахунок різного роду податків) і горизонтального перерозподілу (за рахунок трансферти, субвенції, витрат на охорону здоров'я та освіту, субсидії тощо). Економічна доцільність перерозподілу забезпечується за допомогою органічного поєднання реалізації двох розподільних принципів: принципу ефективності й принципу соціальної справедливості. Здійснюючи принцип соціальної справедливості,

держава гарантує своєму громадянину достатній рівень життя, не допускає, щоб він опинився за межею бідності. Із цією метою держава визначає мінімум оплати праці, якого обов'язково повинні дотримуватись роботодавці всіх форм власності.

Мінімальна заробітна плата - це встановлена державою нижня межа оплати праці за фактично відпрацьовану повну місячну норму праці (робочого часу) найманого працівника. Такий мінімум не повинен бути нижчим за існуючий у країні прожитковий мінімум.

Суспільні фонди споживання є особливим джерелом забезпечення потреб людей за рахунок перерозподілу первинних доходів у таких основних формах:

- фонди спільного задоволення потреб;
- фонди підтримки непрацездатних.

Споживчий кошик є певним набором товарів і послуг, які необхідні для задоволення нормальних потреб середньостатистичної сім'ї. Визначають три групи в межах кошику: продовольча частина, частина непродовольчих товарів і послуг, податки й обов'язкові платежі.

Прожитковий мінімум – певний набір товарів і послуг на підставі нормативів споживання першочергових життєвих засобів. Вказаний мінімум має дві форми прояву:

- 1) *фізіологічний мінімум*;
- 2) *соціальний мінімум*, який перевищує фізіологічний на суму коштів, які забезпечують задоволення окремих духовних і соціальних потреб для збереження існуючого рівня життя.

Взагалі нерівність у доходах пояснюється по-різному. *Егалітарний підхід* пропонує максимальне зближення доходів. *Утилітарний підхід* спирається на визначення пріоритету добробуту окремого споживача без зовнішнього регулювання. *Роулсінський підхід* підкреслює шлях соціальної підтримки найбільш незахищених прошарків. Оптимальність, за В. Парето, досягається тоді, коли зміни в розподілі доходів не погіршують добробуту хоча б одного з його учасників. Соціальне регулювання, за Е. Бароне, ефективне, коли виграш одних обумовлює певну компенсацію збитків для інших за рахунок перших і при згоді других.

Кількісне вимірювання нерівності можливе з використанням децильного, квартильного, квінтального та інших коефіцієнтів, за якими розраховується співвідношення доходів, наприклад, для квартильного показника, 25% найбагатших і 25% найбідніших прошарків населення.

Графічно можлива ілюстрація кривої Лоренца, коли абсциса відображає групи населення у відсотках, а ордината – відсоткові частки доходів, які одержують ці групи. Бісектриса є проявом абсолютної рівності. Увігнута крива нижче бісектриси описує нерівність тим більшу, чим більше відстає крива від прямої. Кількісно криву Лоренца доповнює коефіцієнт Джині, за яким відношення площини фігури, що характеризує відрив кривої від бісектриси, до площини трикутника з гіпотенузою у вигляді відрізка бісектриси, описує зазначену нерівність.

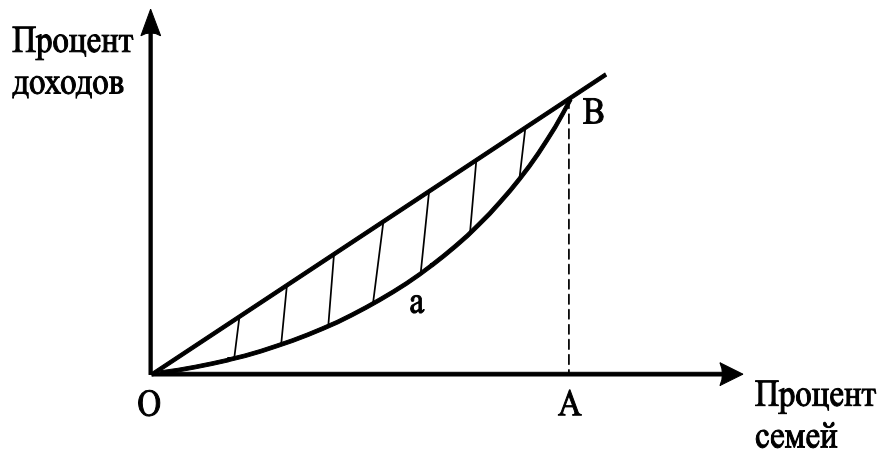

Рисунок 3.4 - Крива Лоренца

Розподіл доходів об'єднує мікро- і макроекономічні підходи. На макрорівні за участю держави забезпечуються принципи й умови розподілу. На мікрорівні реалізуються конкретні заходи з розподілу і перерозподілу доходних сум.

6. Концепція споживання і заощадження становить інтелектуальний стрижень кейнсіанського підходу. Застосована понад сімдесят років тому англійським економістом Дж. Кейнсом, ця концепція була неприйнятною для тодішніх західних економістів. Сьогодні багато елементів кейнсіанської теорії ввійшли у словник політичної економії.

Відтворювальний ефект допомагають досліджувати наступні ключові категорії:

- споживання, тобто частина доходів, що вибуває з наступного руху активів;
- заощадження, тобто частина доходів, що залишається після вирахування споживання і бере участь у подальшому обігу; саме заощадження є основою інвестицій;
- нагромадження, тобто використання заощаджень для виробничих потреб;
- інвестиції, тобто вкладення, насамперед, довгострокові у розвиток виробництва;
- середня схильність до споживання (ССС) = споживання : дохід;
- середня схильність до заощаджень (ССЗ) = заощадження : дохід = $1 - \text{ССС}$;
- гранична схильність до споживання (ГСС) = зміни у споживанні : зміни в доході;
- гранична схильність до заощаджень (ГСЗ) = зміни в заощадженнях : зміни в доході = $1 - \text{ГСС}$;
- мультиплікатор інвестицій (Мі) = зміни у доході : зміни в інвестиціях = $1 : \text{ГСЗ}$;
- акселератор (А) = зміни в інвестиціях поточного періоду : приріст доходу за проміжок часу від попереднього до поточного періодів.

ТЕМА 3.2 Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою

1. Економічне зростання і економічний розвиток.
2. Сутність і види економічних циклів.
3. Сутність, види й показники зайнятості та безробіття.
4. Державне регулювання ринку праці.

1. Сутність поняття «економічне зростання» можна визначити як кількісне збільшення та якісне вдосконалення за відповідний період результатів виробництва (товарів, послуг) і його основних факторів. Економічне зростання – стійке розширення масштабів діяльності господарської системи в цілому з такими основними чинниками:

- народонаселення;
- природні (кліматичні, геологічні, екологічні та інші умови);
- нагромадження, тобто використання частини додаткового продукту на розширення виробництва;
- науково-технічний прогрес.

Інколи сукупність чинників об'єднують у дві групи:

- чинники сукупного попиту;
- чинники сукупної пропозиції.

Відрізняють два основних типи економічного зростання:

- *екстенсивний* з розширенням виробництва при кількісному збільшенні наявних ресурсів і при незмінності ефективності їх використання;
- *інтенсивний* з розширенням виробництва при якісному поліпшенні використання ресурсів, тобто при їх більш ефективному застосуванні.

На практиці не існують чисто екстенсивний або інтенсивний шляхи зростання. Більш коректними є терміни «переважно екстенсивний» або «переважно інтенсивний» типи зростання.

Загальною основою і рушійною силою розвитку виробництва є його суперечлива взаємодія зі споживанням. З одного боку, економічні потреби породжують ідеальний образ продукту і в такому сенсі стимулюють його створення. У реальному житті ця суперечність - лише найзагальніша основа розвитку виробництва незалежно від його суспільної форми, що значною мірою знаходить своє виявлення у відповідному *типі економічної системи: традиційній капіталістичній (ринковій), командній (адміністративно-командній), змішаній, перехідній (від адміністративно-командній до змішаній).*

На межі ХХ–ХХІ ст. вчені почали розрізняти категорії «економічне зростання» і «економічний розвиток». Розвитком вважається різними економістами й соціологами таке збільшення обсягів виробництва, яке забезпечує поліпшення рівня життя більшості населення, сприяє економічній та політичній свободі особи, гальмує екологічну деградацію. Останній аспект є

змістом так званого «сталого розвитку», який був вперше проголошений у 1992 році на спеціальній конференції під егідою ООН у Ріо-де-Жанейро і отримав подальший розвиток на конференції в Йоганнесбурзі у 2002 р.

2. Економіка не є назавжди сталим утворенням. Існують такі дві групи передумов макроекономічної нестабільності:

- зовнішні, або екзогенні (природні, воєнно-політичні та ін.);
- внутрішні, або ендегенні, насамперед, циклічність розвитку.

Циклічність проявляється у періодичному повторенні фаз розвитку. Традиційно відзначають такі основні види економічних циклів:

1) малі тривалістю до 4-х років на підставі несталості грошово-кредитної сфери економіки з двома фазами (спад і піднесення);

2) середні тривалістю 5-11 років на підставі старіння і заміни основного капіталу з чотирма фазами:

- криза, або спад, рецесія;
- депресія, або стагнація, застій;
- поживавлення;
- піднесення, або експансія, бум, впритул до піку виробництва;

3) великі (довгі хвилі в економіці) тривалістю 40-60 років з двома фазами (спад і піднесення) на підставі різних фундаментальних причин, за думкою різних учених, зокрема:

- У. Джевонс пов'язував довгі хвилі з періодичністю змін плям на Сонці, що спочатку впливало на аграрне виробництво, а далі на чергування фаз підприємницької діяльності;

- М. Кондратьєв брав за основу революційні технологічні зміни;

- Й. Шумпетер віддавав перевагу змінам інноваційної активності, що було близько до поглядів Кондратьєва.

Треба відзначити існування криз нециклічного характеру:

- структурні кризи у вигляді криз відносного перевиробництва і відносного недовиробництва;

- системні кризи з глибокою трансформацією усіх сторін суспільного життя, що припускає необхідність переходу до нової економічної системи.

3. Робоча сила, труд на макроекономічному рівні описуються за допомогою сукупних, або агрегованих показників.

Сукупний працівник – це соціально-економічна і організаційна єдність робітників, які створюють суспільний продукт при таких передумовах спільної діяльності:

- єдина виробнича мета;
- поділ праці, який формує колективну трудову діяльність.

Трудовий потенціал – це сума усіх можливих ресурсів праці, включаючи як наявних працездатних, так і тих, хто наближується до цієї категорії. Трудовий потенціал спирається на освітню і професійно-кваліфікаційну підготовленість людей, а також на здатність робітників до продуктивної праці.

Трудові ресурси – це працездатне населення у працездатному віці.

Зайнятість – це форма реалізації здібностей сукупного працівника, тобто діяльність з метою задоволення потреб за певний дохід. Визначимо основні форми зайнятості:

- повна, пов'язана з існуванням природного безробіття;
- раціональна при відповідності структурі національної економіки;
- ефективна, що забезпечує оптимальний соціально-економічний результат сукупної трудової діяльності;
- гнучка, що припускає певні форми комбінування організаційних форм;
- примусова або добровільна залежно від соціального статусу працівника.

Середовищем діяльності сукупного працівника є ринок праці, або ринок робочої сили. Основними суб'єктами цього ринку є наймані робітники й роботодавці.

Головними суб'єктами інфраструктури трудового ринку є правові засади функціонування, державні й недержавні служби, фонди, курси, об'єднання працівників і підприємців.

Специфікою ринку праці є існування таких рис:

- він є ринком недосконалої конкуренції, зокрема білатеральною монополією, тобто ареною відносин об'єднань роботодавців і робітників (профспілок);
- він є регульованим ринком з боку держави, яка встановлює деякі правові обмеження;
- він є ринком трудових контрактів (договорів, угод).

Функціями ринку праці є наступні моменти:

- забезпечення оптимального розвитку зайнятості та економіки в цілому;
- раціональне розміщення трудових ресурсів;
- узгодження інтересів усіх соціальних груп.

В умовах ринкової економіки наймана праця є товаром з відповідним формуванням ціни (зарплати) на підставі взаємодій факторів пропозиції та попиту.

Пропозиція праці характеризується чисельністю людей, які потребують працевлаштування за умов певної оплати.

Визначають три основні джерела трудової пропозиції:

- демографічне з урахуванням молоді, що працевлаштується вперше;
- соціальне з урахуванням колишніх незайнятих у працездатному віці;
- економічне з урахуванням тих, хто вивільнюється з інших галузей або країн.

Фактори пропозиції праці поділяються на цінові, тобто залежні від рівня зарплати, й нецінові (традиції, допомога по безробіттю, податки, тіньова зайнятість та ін.).

Попит на труд – це платоспроможна потреба роботодавців щодо отримання трудових послуг з боку найманих працівників. Як і у випадку з пропозицією, визначають цінові й нецінові фактори трудового попиту.

Збіг величин попиту і пропозиції дає ринкову рівновагу на ринку праці. Перевищення попиту обумовлює дефіцит робочої сили, домінування пропозиції існування безробіття.

Саме безробіття, яке провокує зниження виробництва і одночасно породжується ним, а також цінові зміни є головними проявами *макроекономічної нестабільності*, яка описує втрату економічною системою мобільності й гнучкості.

З точки зору статистики, безробітними вважаються люди з наступними особливостями:

- працездатні у працездатному віці;
- зареєстровані в державній службі зайнятості;
- отримують грошову допомогу;
- активно шукають роботу і здатні приступити до неї.

Різні економічні напрямки по-різному обґрунтовують причини виникнення безробіття:

- Т.Р.Мальтус підкреслював існування закону народонаселення з проблемою у вигляді демографічного вибуху;
- К. Маркс пов'язував закон народонаселення зі зростанням органічної будови капіталу, тобто технічної будови, яка викликана науково-технічними змінами;
- класичний погляд визначає надмірно високу зарплату;
- кейнсіанський погляд підкреслює пріоритет недостатнього сукупного попиту, який робить недостатньою сукупну пропозицію;
- інституціональна точка зору віддає перевагу недостатності інституціональних складових, наприклад, нестачі інформації, недолікам роботи відповідних державних установ.

Безробіття характеризується двома основними показниками:

- рівнем, що описується формулою

$$P_6 = K_6 : K_{pc} \times 100,$$

де K_6 – кількість безробітних;

K_{pc} – кількість зареєстрованої робочої сили;

- тривалістю.

Визначають такі основні види безробіття:

1) *добровільне* при небажанні робітника працювати за даним рівнем зарплати або інших причин, зокрема *фрикційне* безробіття в зв'язку зі зміною професії або механічною міграцією;

2) *вимушене* при перепадах ринкової кон'юнктури з наступними формами:

- *сезонне*;
- *технологічне* як наслідок модернізації виробництва;

- *конверсійне* в підсумку перепрофілювання воєнно-промислового комплексу (ВПК);
 - *структурне* як єдність технологічного і конверсійного з обов'язковою необхідністю перепідготовки й перекваліфікації;
 - *циклічне* за умов розвитку економічної кризи;
 - *застійне* при довгочасній незайнятості;
 - *інституціональне* при дефіциті належної інформації;
- 3) *природне* як єдність фрикційного і структурного.

Головним економічним наслідком безробіття є втрата обсягу продукції, що описує закон Оукена: 1 % перевищення фактичного рівня безробіття над природним забезпечує 2,5 % відставання реального ВВП від потенційного.

4. В Україні з другої половини 90-х років XX ст. фактично не відбувалося розширене відтворення робочої сили. Об'єктивними показниками цього явища є поступове зменшення чисельності населення і робочої сили; коливання реальної заробітної плати; скорочення державних видатків на розвиток освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва тощо. Різке погіршення умов для відтворення робочої сили негативно впливає на демографічні процеси в країні, що характеризують тип відтворення робочої сили - звужене відтворення.

Кількість робочої сили і трудових ресурсів у кінцевому підсумку визначається чисельністю, статеві-віковою структурою, народжуваністю і тривалістю життя населення, тобто демографічними процесами.

Природний рух населення, характер його відтворення визначається не тільки рівнем економічного розвитку країни, а й іншими факторами: соціальними умовами, традиціями культури і побуту, конкретними історичними факторами.

Досвід показує, що держава може позитивно впливати на розширене природне відтворення населення своєю демографічною політикою, яка є складовою частиною загальної соціально-економічної політики суспільства.

Елементами цієї політики є покращання житлових умов з урахуванням демографічного фактора, надання відчутної допомоги на дітей, забезпечення населених пунктів дитячими установами, збільшення відпусток у зв'язку з вагітністю, пологами і післяпологовим вихованням, зміцнення сім'ї, зростання реальних доходів сімей. Винятково важливе значення має розвиток системи охорони здоров'я в країні, системи безплатного лікування, медичного страхування, охорони материнства.

Суть у тому, що дієздатна політика зайнятості в теперішніх умовах повинна мати довгостроковий характер і включати цілий комплекс заходів державного регулювання, що гальмує зростання безробіття і скорочення зайнятості населення.

У наших умовах найбільш важливими можуть бути заходи, що сформульовані нижче:

1. Прискорений розвиток дрібного підприємництва.
2. Активізація державних інвестицій у соціальну і виробничу інфраструктуру, особливо в такі сфери, які не орієнтуються на одержання

прибутку (будівництво і утримання дитячих садків, розширення мережі інтернатів, лікарень, поліклінік, будівництво і ремонт автомобільних шляхів сполучення тощо).

3. Розширення обсягів фінансування на розвиток служб з перепідготовки кадрів і підвищення кваліфікації.

4. Кардинальне підвищення державних витрат на підтримку молодих матерів, сімей з дітьми до 16 років, допомоги на кожну новороджену дитину.

5. Прискорене зростання реальної заробітної плати.

6. Швидке запровадження більш прогресивних законів з оподаткування доходів підприємств, деяке зниження ставки податків з тим, щоб стимулювати підприємства України приватного і державного секторів на прискорений розвиток. Розширене відтворення первинних ланок - це запорука підвищення обсягів сукупного попиту на роботу ринку в національному масштабі.

7. Подолання аномального характеру розподілу доходів серед населення і домогосподарств.

ТЕМА 3.3 Господарський механізм у системі суспільного відтворення.

Держава та її економічні функції

1. Сутність і структура господарського механізму.
2. Необхідність і сутність втручання держави в економіку.
3. Економічні функції держави.

1. Господарський механізм - це система основних форм, методів і важелів використання законів, розв'язання суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини, формування її потреб, створення системи стимулів і узгодження економічних інтересів основних класів, соціальних груп.

Господарський механізм є найважливішим елементом економічної системи. Якщо уявити сучасну економічну систему як змішану, то вона включає в себе такі самостійні підсистеми господарювання:

- державну підсистему;
- ринок як самостійну підсистему господарювання;
- традиційне (натуральне) господарство.

Кожній з окремих підсистем відповідає адекватний господарський механізм: державний регулюючий механізм; ринковий механізм саморегулювання; господарський механізм, що відповідає традиційному натуральному господарству. Залежно від того, яка підсистема з відповідним господарським механізмом має найбільшу питому вагу, характеризується й вся економічна система: якщо переважає ринок, то й система - ринкова, виникає ринкова економіка; якщо переважає держава, то й система - планова (адміністративно-командна); якщо переважає натуральне господарство, то такою є система в цілому. Більш чи менш

рівне співвідношення ринку й держави характеризує систему змішаної економіки, де відбувається взаємодія відповідних господарських механізмів і, як результат, становлення цілісного господарського механізму змішаної економіки.

Наприклад, ринковий механізм саморегулювання дає можливість:

1) ефективно розподіляти ресурси для виробництва необхідних суспільству товарів;

2) успішно функціонувати за наявності навіть обмеженої інформації (досить мати дані про ціну на продукт і про витрати на його виробництво);

3) забезпечувати гнучкість і високий ступінь пристосування до умов, що змінюються. Так, ринок відповів розробкою альтернативних енергоносіїв, впровадженням ресурсозберігаючих технологій, коли в 70-ті роки ціни на нафту зросли в 4-6 разів;

4) оптимально використовувати результати НТП; прагнучи отримати максимально високий прибуток, товаровиробники йдуть на ризик, вводять новітні технології, розробляють нові товари;

5) вільно вибирати і діяти споживачам і підприємцям (вони незалежні в прийнятті рішень, укладанні угод і т. ін.);

6) задовольняти різноманітні потреби, підвищувати якість товарів і послуг, швидше досягати ринкової рівноваги;

7) розширювати асортимент продукції, підвищувати її якість, знижувати витрати і тим самим підтримувати конкурентоспроможність продукції тощо.

Сутність господарського механізму проявляється через його функції. До основних з них у політико-економічній системі належать такі:

- реалізація відносин пануючого типу власності;
- сполучення і взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в економічній структурі суспільства;
- узгодження і забезпечення руху економічних інтересів;
- розв'язання суперечностей;
- формування «поля» взаємодії між механізмом дії і механізмом використання економічних законів.

Реалізація цих функцій в економічній практиці відбувається на основі таких основних принципів формування і функціонування господарського механізму, як *ефективність, збалансованість, системність, соціальна спрямованість*.

Механізм господарювання як система організаційно-економічних форм включає такі структурно-функціональні підсистеми: планування, стимулювання, організація, регулювання. Кожна з цих форм, у свою чергу, виступає у безлічі інших форм, що виконують свої функції і в своїх взаємозв'язках створюють відповідні підсистеми механізму господарювання. Підсистема планування включає прогнозування, довгострокове, середньострокове і поточне планування, директивне й індикативне планування тощо; підсистема стимулювання - економічні важелі і стимули економічної діяльності, прискорення науково-технічного прогресу, кредитно-фінансову

систему; підсистема організації - форми організації й управління виробництвом з відповідною регламентацією прав і обов'язків економічних суб'єктів.

2. Головне завдання економічної політики держави - це досягнення параметрів, що визначені нормативною політекономією.

Особливості участі держави в економіці, є такими:

1. Держава – це носій політики, тобто влади і народногосподарського регулювання суспільного життя.

2. Держава розробляє правові основи функціонування економіки.

3. Держава - безпосередній учасник економічних відносин, силами державних підприємств, окремих чиновників і державних установ.

4. Держава є монополістом у грошовій емісії, захисті конкуренції й представництві в міжнародних економічних організаціях.

Основні теорії державного регулювання економіки:

1. *Меркантилізм*. У XVI – XVIII ст. робився акцент на зовнішньоекономічне регулювання шляхом протекціонізму і отримання позитивного платіжного балансу.

2. *Класична теорія* (А.Сміт та ін.) робила акцент на ринкове саморегулювання і два моменти державної участі:

1) закони та інші правові акти;

2) забезпечення соціально-політичної стабільності.

3. *Кейнсіанська теорія* (з середини XX ст.) спирається на ринкове саморегулювання, але при активній участі держави в регулюванні сукупного попиту, насамперед через фіскальну і грошову політику.

4. *Неоліберальна теорія* у роботах В.Ойкена, В.Репке, Л.Ерхарда підкреслювала саморегулювання в ринковій системі, але при активному втручанні держави в захист конкурентного середовища і подолання кризових явищ.

5. *Неоконсервативні теорії* (монетаризм, теорія раціональних очікувань) підкреслює зменшення прямих регуляторних функцій, зменшення частки державної власності при виділенні головної сфери грошово-кредитного обігу і антимонопольної діяльності.

6. *Теорії етатизму*, що обґрунтовувала виключну роль держави, яка концентрує практично всі економічні відносини.

Безпосередні або оперативні завдання державних органів в економічній сфері:

1) забезпечення народногосподарської стабілізації;

2) сприяння економічному зростанню;

3) структурні перетворення між галузями і територіями;

4) розподіл і перерозподіл доходів і національного багатства.

Державні органи за конституцією, як правило, захищають наступні національні інтереси:

1) економічну стабільність і недопущення кризових явищ;

2) сприяння науково-технічній модернізації;

3) сприяння участі у міжнародному поділі праці;

4) стимулювання розвитку національного ринку, зокрема захисними бар'єрами (тарифними й нетарифними);

5) забезпечення економічної та політичної незалежності, а також зростання добробуту населення.

Основні моделі державного регулювання:

1) американська, або ліберальна – при перевазі ринкового саморегулювання і при втручанні держави в галузі, де конкуренція не ефективна;

2) німецька, або неоліберальна – з державним усуненням перешкод вільній конкуренції, а також при концентрованому подоланні кризових явищ;

3) шведська - з домінуванням державного регулювання, насамперед, соціально-трудова відносин;

4) японська, або східноазійська модель спирається на активну структурну політику і протекціонізм у зовнішній торгівлі.

3. Держава виконує такі виключні функції:

- створення законодавчо-правових засад функціонування економіки;
- забезпечення соціально-політичної стабільності і державного суверенітету;

- подолання зовнішніх ефектів, тобто екологічних і техногенних катастроф, які потребують суттєвих коштів і адміністративних заходів;

- здійснення соціальних програм і так званих суспільних заходів (підтримка незахищених, фінансування армії, державної безпеки, дипломатії та ін.);

- представництво в міжнародних організаціях.

На практиці не існують чисте ринкове саморегулювання і абсолютне державне втручання. Головна проблема – оптимальний перерозподіл сфер впливу між державними і недержавними суб'єктами.

Розподіл функцій між центральними і місцевими суб'єктами спирається на державно-адміністративний поділ країни. У федераціях (США, Німеччина, Росія та ін.) органи влади управління штатів, земель, областей мають широкі повноваження. В унітарних державах (Україна) на містах діють органи місцевого самоврядування і представники центральної влади.

Відзначимо основні методи державного регулювання економіки:

- прямі або адміністративні, пов'язані з дозволом або заборобою діяльності, обмеженням при здійсненні економічних функцій (ліцензія, державна реєстрація, обов'язковий продаж валютного виторгу та ін.);

- непрямі методи через податково-бюджетну, грошово-кредитну політику та інше (наприклад, валютна інтервенція силами НБУ для впливу на валютні курси).

Підкреслимо ключові види державного втручання в економіку:

1) прогнозування, програмування і планування;

2) податково-бюджетна (фіскальна) політика;

3) грошово-кредитна (монетарна) політика;

4) цінова політика;

- 5) соціальна політика, зокрема по соціальному захисту населення;
- 6) антимонопольна і політика захисту конкуренції;
- 7) зовнішньоекономічна політика;
- 8) структурна, зокрема, інвестиційна та інноваційна політика.

Фактор часу впливає на поведінку державних органів. Короткострокове втручання має, як правило, адміністративний характер. Довгостроковий вплив спирається на непрямі заходи.

ЗМ 4 ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Обов'язкові укрупнені навчальні елементи (теми)

4.1. Сучасні економічні системи. Особливості розвитку перехідних економік.

4.2. Суть і структура світового господарства. Форми міжнародних економічних відносин.

4.3. Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України.

ТЕМА 4.1 Сучасні економічні системи. Особливості розвитку перехідних економік

1. Сутність і етапи розвитку капіталістичної економічної системи.
2. Головні риси економічної системи соціалізму. «Державний соціалізм».
3. Соціально-економічні особливості країн з перехідною економікою.

1. Капіталістичний спосіб виробництва почав зароджуватись у надрах феодалізму. Зростання продуктивних сил і розвиток суспільного поділу праці розширювали сферу товарного виробництва і підривали основи натурального господарства. Водночас поглиблення спеціалізації в сільському господарстві і розвиток ремісницького виробництва сприяли установленню більш міцних економічних зв'язків між різними районами і злиттю місцевих ринків в єдиний національний ринок. Тим самим створювалися певні умови капіталістичного господарського укладу. Елементи капіталістичних відносин спорадично виникали в містах Італії і Голландії вже в XIV-XV ст., проте розклад феодальної системи господарства і початок капіталістичної ери відносять до XVI ст.

Капіталізм виник і розвинувся на базі простого товарного виробництва, насамперед на базі міського ремісництва. Поглиблення майнової диференціації серед ремісників і розорення все більшої кількості господарств розширювали сферу застосування найманої праці. Важливу роль у виникненні капіталізму виконав купецький капітал. Купці в ряді випадків безпосередньо підкоряли собі працю багатьох ремісників, які з часом перетворювались у найманих працівників.

Процеси становлення капіталістичного виробництва прискорювались *первісним нагромадженням капіталу*, коли відбувалося насильницьке розорення маси дрібних товаровиробників і перетворення їх із самостійних господарів у найманих працівників.

Розвинувшись на базі простого товарного господарства, капіталізм являє собою його вищу ступінь, коли товаром стає і *робоча сила*, що придбавається на ринку праці власниками речових виробничих ресурсів. Перетворивши товарні відносини в панівні, капіталізм зруйнував натуральне господарство. Капіталістичне товарне виробництво зробило неможливим відтворення рутинних методів і технологій виробництва, характерних для традиційної економіки. Виробництво заради прибутку і закон конкурентної боротьби змушують капіталістів постійно збільшувати капітал і удосконалювати продуктивні сили.

Нагромадження капіталу і розширене відтворення капіталістичних відносин зробили буржуазну епоху періодом небувалого розвитку й зростання матеріальних і людських продуктивних сил, постійних переворотів у техніці та організації виробництва, які супроводжувалися неухильним зростанням капіталістичного усупільнення, а також поглибленням спеціалізації і кооперації праці. Разом з розвитком матеріальної бази виробництва відбуваються якісні зміни і в головній продуктивній силі суспільства - людині. Замість закріпачених, нездатних до свідомих політичних дій на захист своїх інтересів селян капіталізм створив високоорганізовану нову соціальну силу - найманих працівників.

Виділяють три основні етапи розвитку капіталістичної економічної системи:

- 1) капіталізм вільної конкуренції ;
- 2) монополістичний капіталізм;
- 3) фінансово-монополістичний капіталізм.

Головні причини еволюції капіталістичної системи такі:

1) недосконалість і негативні соціально-економічні наслідки ринкової системи саморегулювання (безробіття, бідність і соціальна нерівність, економічна і соціальна нестабільність, економічні кризи і т. д.);

2) зростання монополізації виробництва, капіталу і ринку, що порушує відносини економічної свободи і вільної конкуренції, еквівалентного обміну і справедливого розподілу життєвих благ у суспільстві, веде до загострення приватних, групових і суспільних інтересів; приватна монополія визначає виникнення державної монополії;

3) зростання суспільних потреб у товарах і послугах колективного користування (оборона, транспорт, освіта, наука, зв'язок та ін.), виробництво яких не стимулює ринковий механізм, ринок;

4) необхідність збереження невідтворювальних ресурсів, захисту навколишнього середовища, раціонального використання загальнолюдських ресурсів, державного захисту недостатньо інформованих споживачів про якість товарів, терміни вживання тощо;

5) необхідність перерозподілу доходів з метою задоволення соціальних потреб і соціального захисту населення, що живе за межею бідності;

6) розвиток колективних і державної форм власності, які містять у собі формальний засіб, матеріальні умови розвитку нових укладів і переходу капіталізму в нову соціально-економічну систему (формацію, цивілізацію).

Сучасна розвинута економіка – це змішана економічна система.

Розрізняють три основних варіанти змішаної економіки: 1) консервативний, 2) ліберальний, 3) соціал-реформістський. Кожен з них має певні відмінності. Так, *консервативний варіант змішаної економіки* виступає за обмежене втручання держави в макроекономічні процеси з метою створення умов для розвитку приватного сектору і ринкових важелів саморегулювання. *Ліберальний варіант* передбачає проведення важливих інституціональних і соціальних реформ, раціональну взаємодію приватного і державного секторів економіки, впровадження системи національного планування, здійснення поступової соціалізації капіталістичної економіки. *Соціал-реформістський варіант* змішаної економіки підкреслює необхідність оптимального поєднання децентралізму і централізму, планування і ринку, індивідуальних і колективних форм власності для поступової трансформації капіталізму в систему демократичного соціалізму.

Соціально-економічною основою змішаної економіки є взаємодія і взаємозв'язок двох провідних секторів економіки - приватного та державного, які складаються з різних соціально-економічних укладів.

Змінюється як юридична форма акціонерної (корпоративної) власності, тому що співвласниками її стають всі акціонери певної фірми (це десятки або сотні тисяч осіб на відміну від однієї особи або декількох), так і економічний зміст - виробництво і розподіл створеного продукту і доходу.

Особливості корпоративної власності:

1) вона є колективною капіталістичною власністю, яка заперечує індивідуальну приватну власність, бо відбувається деперсоналізація та розсіювання власності;

2) співвласником її стає наймана робоча сила, яка купує певну кількість акцій;

3) Робітник - власник акцій - отримує і заробітну плату, і певний дивіденд за власність, що стає основою для розвитку відносин так званого «соціального партнерства»;

4) зростає розрив між відносинами власності та правовими відносинами або між юридично-правовою формою та економічним змістом власності;

5) змінюється управління групою власністю (збори акціонерів, рада директорів тощо), форма господарювання;

6) монополістичний і олігополістичний характер великих корпорацій з точки зору їх влади на ринку та виробництві.

В умовах «змішаної економіки» держава впливає на всі форми, види власності шляхом зміни юридично-правових норм власності. Відбувається

демократизація та соціалізація власності і, відповідно, соціально-економічних відносин.

2. Ідея соціалізму - це ідея справедливого суспільства. Вона зародилася як форма виявлення протесту проти експлуатації і гніту. В історії соціалізму виділяють декілька етапів:

- спочатку виникнення утопічного соціалізму;
- потім еволюція утопічного соціалізму від соціалістів-утопістів до прихильників концепції анархізму;
- марксизм;
- соціал-реформізм.

Економічною основою соціалізму є суспільна власність на засоби виробництва, можливість свідомого суспільного управління економічними процесами, свідоме регулювання темпів і пропорцій розвитку виробництва.

Економічна теорія розрізняє два концептуально відмінних трактування соціалізму, що базуються на протилежних ідеологічних підходах до теоретико-практичного обґрунтування категорії «соціалізм».

Багато західних економістів, зокрема Л. фон Хайек, Л. Мізес та ін. вважають: сутність соціалізму полягає в тому, що всі засоби виробництва перебувають під виключним контролем суспільства, яке відміняє вільний ринок і має своїм базисом «командну економіку».

Марксизм обґрунтовує соціалізм як соціальний устрій, що виникає в результаті ліквідації капіталістичного способу виробництва і встановлення диктатури пролетаріату, суспільної власності й розподілу за принципом: «Від кожного - за здібностями, кожному - за працею». У теорії соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса обґрунтовується необхідність і можливість гармонізації відносин людини і суспільства. Їх економічна модель має антиринковий і недержавний характер. Соціалізм розглядається як устрій вільних і рівних асоційованих виробників.

Економічна модель соціалізму, що була реалізована на практиці в СРСР та інших країнах так званого соціалістичного табору, - це грубе спотворення ідеї соціалізму, тому що в центрі її знаходиться не людина, а держава. На основі монополізації власності держава виступила головним суб'єктом - організатором усіх господарських процесів: виробництва, розподілу, обміну та споживання. Цю економічну модель визначають як державний соціалізм. Але цей термін має умовний характер. Його синонімами є воєнний комунізм, казармений соціалізм, авторитарно-бюрократичний соціалізм, адміністративно-командний соціалізм та ін.

Економічна система державного соціалізму - це економічний лад, який характеризується державною власністю практично на всі речові ресурси і ухвалою економічних рішень через центральне економічне планування. Сучасна економічна наука оцінює цю модель як приклад глибоких деформацій у розвитку суспільства.

Основні ознаки державного соціалізму:

- монополія державної власності;
- відносини адміністративної залежності;
- надцентралізація суспільного виробництва;
- бюрократизація управління;
- жорстка залежність економіки від ідеології і політики;
- самоізоляція економіки, її несприйнятливість до світового досвіду.

У наш час зазнає поразки утопічний ліворадикальний варіант побудови соціалізму (СРСР, КНДР, Кампучія часів правління Пол Пота, Китай до початку реформ кінця 70-х років XX ст. та ін.). Економічна модель, що формується в деяких країнах, акумулює досвід як планового, так і ринкового господарства. Це особливо наочно проглядається на прикладі розвитку економіки Китаю або В'єтнаму.

3. Змістом економічних перетворень в Україні є перехід від командно-адміністративної системи до економіки ринкового типу. Цей перехід повинний вирішити такі основні завдання:

- перебудова відносин власності шляхом роздержавлення і розвитку підприємництва;
- формування ринкової інфраструктури;
- становлення переважно ринкового ціноутворення;
- фінансова стабілізація;
- формування середнього класу як соціальної бази ринкової економіки;
- створення реальної системи адресної соціальної підтримки населення.

Визначають наступні головні напрями становлення ринкової економічної системи:

- лібералізація економіки, тобто заходи на створення умов для вільного руху цін, ринкового обороту товарів, підприємництва і відкритості економіки;
- структурні перетворення економіки;
- інституціональні перетворення, тобто формування правових засад, нових організацій, відповідної системи управління.

На початку XXI ст. типова командно-адміністративна система характерна тільки для двох країн: Куби й Кореїської Народно-Демократичної Республіки (КНДР).

Усі варіанти трансформації командної системи умовно об'єднані в дві групи:

- 1) еволюційний шлях поступових перетворень (Китай, Монголія, В'єтнам;
- 2) так звана «шокова терапія», тобто спроби швидких суспільних змін (більшість інших держав, насамперед, Польща).

Трансформація української економіки здійснюється дуже болісно. Спочатку було шокове звільнення цін, гіперінфляція, більше 40 % спаду ВВП, тобто спроби лібералізації не були підкріплені створенням ринкового середовища. З 2000 року йде процес економічного зростання, але існують

глибокі диспропорції, які можливо подолати тільки шляхом подальшого реформування.

Стрижнем переходу до нової системи є зміни в структурі власності шляхом роздержавлення і приватизації в таких основних формах:

- перетворення державного підприємства в господарське товариство, зокрема, акціонерне;
- викуп майна державного суб'єкта орендаром;
- викуп майна трудовим колективом;
- продаж підприємств на конкурсній (змагальній) основі.

Приватизація в Україні пройшла два основних етапи:

1) сертифікатна, або так звана «ваучерна» приватизація, коли кожний громадянин отримав приватизаційний майновий сертифікат еквівалентом 10,5 грн. протягом 1993-1997 років;

2) грошова, коли на змагальній основі визначалися нові власники або володарі контрольного пакету акцій (починаючи з 1998 р. і до нашого часу).

Але не завжди зміна типу власності є синонімом ефективного господарювання. Тому головною проблемою перехідного періоду є пошук оптимального співіснування державного, колективного та приватного секторів економіки.

Становлення підприємництва в Україні почалося за радянських часів, коли наприкінці 80-х років XX ст. почали розвиватися кооперативи й орендні підприємства, також комсомольські центри науково-технічної творчості молоді з різноманітними пільгами. На початку 90-х років були прийняті принципові Закони «Про підприємства», «Про підприємництво», «Про господарські товариства» та інші, що створили правові засади підприємницької діяльності, зокрема, малого і середнього бізнесу.

Перехід до ринкової економіки є суперечливим процесом системної трансформації всього суспільства, що завдає різні наступні погляди на хід подій:

- критичний підхід з пріоритетним розглядом негативних наслідків(корупція, тіньова економіка, панування олігархів та інше);
- ліберальний підхід з пропозицією більш послідовних і глибоких перетворень;
- компромісний підхід з метою пошуку найменш руйнівного шляху розвитку.

З точки зору швидкості перетворень відрізняють дві основні стратегії дій:

- шокова терапія шляхом швидкої лібералізації цін, широкої приватизації на підставі, насамперед, положень монетаризму;
- градуалізм як комплекс заходів повільних і поетапних змін.

По відношенню до ролі держави в перехідний період треба відзначити наступні підходи:

- ліберальні концепції з мінімальною роллю державних органів і з домінуванням ринкового саморегулювання;
- етатичні концепції провідного впливу державних установ на перетворення.

ТЕМА 4.2 Суть і структура світового господарства.

Форми міжнародних економічних відносин

1. Суть і структура світового господарства.
2. Форми міжнародних економічних відносин.

1. Термін «світове господарство» спирається на загальні й специфічні економічні категорії. До загальних належать сім'я та її домашнє господарство; держава та її економічна політика; товарно-грошові відносини; власність; виробництво у широкому значенні.

Специфічними є інтернаціоналізація, інтеграція, транс націоналізація, глобалізація та інші категорії, які ми розглядатиме пізніше.

Світове господарство пройшло у розвитку три основні етапи:

1) з кінця XIX до початку 20-х років XX ст., коли завершився територіальний поділ світу на метрополії, колонії та інші держави, а також почалося формування двох світових соціально-економічних систем – ринкової та командно-адміністративно;

2) з початку 20-х до початку 90-х років XX ст., коли змагання двох світових систем закінчилося поразкою командно-адміністративної системи, а також була зруйнована колоніальна система, зросла ринкова цілісність країн і одночасно поширилася прірва між багатими й бідними державами;

3) з початку 90-х років XX ст. до нашого часу, коли провідну роль грають транснаціоналізація і глобалізація на підставі нового етапу НТР, розвиток інтернаціоналізації та економічної інтеграції.

Транснаціоналізація – процес подолання національних кордонів економічними суб'єктами зі створенням транснаціональних і багатонаціональних компаній та банків (відповідно ТНК, МНК, ТНБ і МНБ) з великою кількістю іноземних філій.

Глобалізація – це сучасний процес бурхливого поєднання усіх сторін суспільного життя, насамперед, економічного з домінуванням загальносвітових закономірностей над національними.

Інтернаціоналізація – постійний процес підвищення ролі світогосподарських показників розвитку порівняно з національними.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес тісного зближення господарських механізмів країн впритул до створення міждержавних об'єднань з наднаціональними органами.

Світове господарство є складною системою з трьома головними підсистемами:

- соціально-економічною;
- організаційно-економічною (інституціональною);
- функціональною.

Соціально-економічна підсистема являє собою співіснування наступних груп країн:

- з розвинутою ринковою економікою;
- що розвиваються;
- перехідних до ринкової економіки.

Критеріями визначення елементів вказаної підсистеми є:

- розвиток продуктивних сил і ринкових форм;
- особливості єдності різних укладів;
- специфіка державного регулювання економіки.

Організаційно-економічна, або інституціональна підсистема включає:

1. *Економічні організації системи ООН*, зокрема:

1) ЕКОСОП (економічна і соціальна рада) як координатор соціально-економічної діяльності ООН та її спеціалізованих органів;

2) територіальні установи (ЄЕК – Європейська економічна комісія, ЕСКАТО – економічна і соціальна комісія для Азії та Тихого океану та ін.);

3) спеціалізовані й галузеві установи (ЮНІДО – ООН з промислового розвитку; ЮНКТАД – конференція ООН з торгівлі й розвитку; ЮНЕСКО – ООН з питань освіти, науки та культури; Статистична комісія ООН, МТП (Міжнародна торгова палата), МОП (Міжнародна організація праці), МОС (Міжнародна організація з питань стандартизації) та ін.);

4) міжнародні фінансово-кредитні установи – МВФ, Світовий Банк.

2. *Регіональні інтеграційні угруповання*, зокрема:

- Європейський Союз (ЄС) у складі 27 членів: Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Великобританія, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія, Швеція, Фінляндія, Австрія, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Мальта, Кіпр, Естонія, Латвія, Литва; Румунія і Болгарія;

- Європейська Асоціація Вільної Торгівлі (ЄАСТ) у складі Швейцарії, Норвегії, Ісландії, Ліхтенштейну;

- Північноамериканська Асоціація Вільної Торгівлі (НАФТА) у складі Канади, США і Мексики;

- організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва АТЕС;

- Економічний Союз країн Співдружності Незалежних Держав (СНД) у складі України, Росії, Білорусії, Молдавії, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Туркменії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Узбекистану;

- ГУАМ – Грузія, Україна, Азербайджан, Молдавія.

3. *Міжнародні галузеві організації*, наприклад, СОТ, Міжнародна торговельна палата (МТП) та ін.

4. *Координаційні організації* – G– 8 (група 8 провідних країн світу), ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку).

Функціональна підсистема світового господарства представлена формами міжнародних економічних відносин (МЕВ).

2. МЕВ – сукупність виробничих відносин на міжнародному рівні, яка формується за трьома головними чинниками:

- розвиток продуктивних сил і світової інфраструктури;
- національні виробничі відносини кожної країни;
- неекономічні особливості, насамперед, політичні моменти.

Розвиток МЕВ спирається на розв'язання суперечностей, зокрема, таких головних:

- між національними й міжнародними інтересами;
- між інтеграцією країн і нерівномірністю їх розвитку, наприклад, курс України на вступ до ЄС обмежений суттєвою невідповідністю так званим Копенгагенським критеріям, тоді як Польща з 1 травня 2004 року стала повним членом організації ;
- між зростанням потреб і забезпеченістю країн власними виробничими ресурсами, наприклад, висока залежність української промисловості від імпорту енергоносіїв з Росії;
- між позитивними й негативними чинниками світового ринку, наприклад, світові ціни, з одного боку, є орієнтиром для національних, з іншого боку, коливання світових цін можуть дестабілізувати стан рівноваги в країні;
- між посиленням різноманіття відносин і поглибленням прірви в соціально-економічному розвитку країн «Півночі» і «Півдня».

Відзначимо основні форми МЕВ:

- традиційні, пов'язані з міжнародною торгівлею кінцевими товарами;
- перехідні до стратегічних як обмін чинниками виробництва, зокрема, міграція робочої сили та капіталу, науково-технічне співробітництво;
- стратегічні як комплекс постійних спеціалізованих і коопераційних заходів у внутрішньофірмових відносинах ТНК;
- синтезовані як особливості регіональної інтеграції країн;
- специфічні, які поєднують економічні й неекономічні моменти, наприклад, міжнародний туризм, спортивні, культурні та рекреаційні контакти.

Проаналізуємо зазначені форми окремо.

Зовнішня торгівля спирається на такі ключові категорії:

- експорт як вивіз товарів за межі митного кордону країни;
- імпорт як ввіз товарів за межі митного кордону;
- торговельний баланс або його сальдо, тобто різниця між експортом і імпортом, причому кажуть про позитивне і негативне сальдо;
- зовнішньоторговельний оборот як сума цифр ввозу і вивозу;
- експортна та імпортна квота як окремі відношення відповідно експорту та імпорту до обсягу ВВП;
- експортний потенціал як різниця між ВВП і сумою внутрішніх потреб країни;
- протекціонізм – державна політика стимулювання національного експорту і стримування імпорту;
- вільна торгівля (фритредерство) – політика держави з її мінімальним втручанням в МЕВ;
- лібералізація торгівлі як сукупність заходів щодо послаблення державного регулювання;
- тарифні обмеження в торгівлі як використання мита, тобто прямих надбавок до ціни товару;

- нетарифні обмеження, тобто непрямі форми впливу на обсяг і ціну товару, який перетинає державний кордон (квоти, ліцензії, технічні обмеження, тобто стандарти, норми, інші обов'язкові вимоги та ін.).

Важливими теоретичними моделями зовнішньої торгівлі були такі:

- меркантилізм (16-18 ст.) з обґрунтуванням протекціонізму і завжди позитивного платіжного балансу;

- теорія абсолютних переваг А. Сміта;

- теорія порівняльних переваг Д. Рікардо та ін.

Міграція капіталів, або їх імпорту і експорту має такі головні форми:

- прямі інвестиції з отриманням контролю над об'єктом інвестування;

- портфельні інвестиції, як правило, у вигляді цінних паперів без права контролю;

- підприємницький капітал з вкладенням безпосередньо у виробничі об'єкти;

- позичковий капітал з кредитною формою експорту або імпорту коштів.

Іноземне інвестування стимулюється наступними головними передумовами:

- політична і економічна стабільність;

- достатній науково-технічний рівень;

- стала і приваблива законодавча, податкова та організаційна база;

- використання пільгових режимів, зокрема:

1) спеціальні (вільні) економічні зони та території пріоритетного розвитку;

2) офшорні зони, тобто території з пільговим режимом реєстрації, сплати податків та інших моментів.

Міжнародна міграція робочої сили – це переміщення працездатного населення через державні кордони в таких основних формах:

- еміграція, тобто виїзд з країни на інше місце мешкання;

- імміграція, тобто в'їзд у країну для постійного мешкання;

- рееміграція як повернення в країну колишніх емігрантів;

- маятникова і сезонна міграція;

- вплив умов, або вплив мозків, тобто виїзд інтелектуальної еліти країни;

- вимушена міграція, пов'язана з біженцями та особами, які переслідуються на батьківщині за політичними мотивами та шукають політичного притулку.

Регіональна економічна інтеграція проходить наступні основні етапи:

- зона вільної торгівлі з ліквідацією тарифних і нетарифних обмежень між країнами;

- митний союз, коли встановлюються єдині обмеження в торгівлі з третіми країнами;

- спільний ринок товарів, капіталів і робочої сили з відсутністю національних бар'єрів на шляху товарів і чинників виробництва;

- економічна спільнота з широким узгодженням економічної політики країн-членів і створення наднаціональних органів, наприклад, Європейського парламенту в ЄС;

- економічний союз при впровадженні єдиної валюти, загальних правил митного і прикордонного режимів, поширенням пріоритетних прав наднаціональних органів;

- політичний союз з утворенням нового державного об'єднання у вигляді федерації або конфедерації.

Статистичним звітом усієї сукупності МЕВ країни виступає *платіжний баланс*. Він порівнює річні фактичні платежі, які отримує держава з-за кордону, і платежі, що сплачує дана держава своїм іноземним партнерам. Різниця між надходженнями і переказами за кордон має назву *сальдо платіжного балансу*.

Сальдо платіжного балансу може мати три види стану:

- нульове (збалансоване) при збігу надходжень і платежів за кордон;
- позитивне при перевазі зовнішніх надходжень до держави;
- негативне (від'ємне) при перевищенні зовнішніх платежів.

Стандартний платіжний баланс має два розділи:

1) рахунки поточних операцій, зокрема:

а) торговельний баланс, тобто різниця між експортом та імпортом товарів, що дозволяє відрізнити нульове, позитивне і від'ємне сальдо зазначеного балансу;

б) баланс послуг;

в) баланс доходів;

г) баланс поточних трансфертів.

Пункти б), в), г) об'єднує термін «невидимі операції»;

2) рахунки операцій з капіталом і фінансові операції, зокрема, стаття «помилки й пропуски».

Якщо платіжний баланс спирається на щорічні дані, то *розрахунковий баланс* додає до платіжного цифри вимог і зобов'язань країни за попередні роки.

Для подолання дефіциту платіжного балансу використовують іноземні запозичення, золотовалютні резерви, заходи валютно-фінансової політики. Але найбільш надійним кроком є збалансований розвиток національної економіки.

ТЕМА 4.3 Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України

1. Сутність і класифікація глобальних проблем.
2. Глобалізація та її сучасні проблеми.

1. Розвиток світового господарства зіштовхнувся зі загостренням так званих глобальних проблем, які мають і економічне вимірювання.

Глобалістика – це особлива галузь науки про загальні, планетарні проблеми розвитку людства.

Зазначені проблеми підрозділяються на три групи:

1) проблеми взаємодій людини й природи, зокрема:

- екологічна;
- продовольча;
- обмеженості ресурсів і оволодіння ресурсами космічного простору і світового океану;

2) проблеми суспільних взаємодій, зокрема:

- збереження миру, заборона зброї масового знищення і скорочення гонки озброєнь;
- подолання зростаючої прірви в рівні життя між розвинутими країнами так званого «золотого мільярду» і країнами, що розвиваються;
- боротьба з міжнародним тероризмом і організованою злочинністю «без кордонів»;

3) проблеми розвитку людини та її майбутнього, зокрема:

- боротьба з епідеміями та небезпечними захворюваннями (СНІД, туберкульоз та ін.);
- боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, торгівлею людьми та ін.

Усі глобальні проблеми породжують нестачу коштів для прогресу людства, ведуть до деградації довкілля і самої людини.

2. Категорія «глобалізація» похідна від латинського слова «globus» – куля. Найближчим синонімом глобального є планетарний, тому йдеться про складний системний процес, який охоплює всі сторони суспільного життя планети.

Економічна глобалізація є ключовою складовою суспільної глобалізації та одночасно останнім, сучасним етапом розвитку процесу інтернаціоналізації господарського життя.

Визначимо головні риси економічної глобалізації:

- 1) зростання відкритості економіки країн;
- 2) регіоналізація і поширення міжнародної економічної інтеграції;
- 3) випереджаючий розвиток світового фінансового ринку і фінансових операцій;
- 4) зростання ролі міжнародних організацій;
- 5) значне розширення ролі ТНК і БНК з диверсифікацією їх діяльності; одночасно типовими стали процеси злиття, тобто укрупнення раніше окремих компаній;
- 6) використання глобальних ресурсних джерел, що дозволяє підвищити ефективність виробництва, зокрема, із здійсненням ресурсозбереження;
- 7) значне підвищення міжнародної мобільності робочої сили та ін.

Існують декілька підходів до визначення етапів розвитку економічної глобалізації. Перший підхід підкреслює постійність і поступовість розвитку глобалізації економічного життя з визначенням таких етапів:

- 1) із стародавніх часів до великих географічних відкриттів з обмеженими, локальними міждержавними відносинами;

2) з початку великих географічних відкриттів до середини XIX століття при повільному прогресуванні й формуванні світового ринку; саме на даному етапі виникли та успішно діяли прообрази сучасних ТНК – Вест-Індська та Ост-Індська компанії;

3) із середини XIX ст. до 80-х років XX ст. при структурній глобалізації, що пов'язувалася з економічним і територіальним переділом світу та боротьбою протилежних соціально-економічних систем;

4) з кінця 80-х років XX ст. до нашого часу.

Другий підхід вважає початком економічної глобалізації останню чверть XX ст. на підставі початку нового етапу НТР і переходу до постіндустріальних засад розвитку.

Розвиток процесу глобалізації супроводжується суперечливими наслідками. З одного боку, розширюються можливості окремих країн щодо використання оптимального співвідношення різноманітних ресурсів. З іншого - загострюється конкурентна боротьба і поширюється прірва в рівні розвитку країн і регіонів.

Визначимо ключові суперечності глобалізаційного процесу:

1. Галузеві диспропорції, коли перевагу отримують обробна промисловість і сфера послуг з одночасною деградацією сільського господарства, вугільної промисловості та ін.

2. Територіальні диспропорції з поширенням розриву в економічному і соціальному розвитку країн і цілих регіонів.

3. Так звана «деіндустріалізація», коли, з позитивного боку, зростає питома вага сфери послуг, енергозбереження та екологічності виробництва, а з негативного - спостерігається повернення до патріархальних, доіндустріальних форм виробництва внаслідок неконкурентоспроможності суб'єктів окремих країн.

4. Відлив фінансових потоків від реальних потреб розвитку виробництва, що веде до зростання кризи заборгованості, насамперед, країн, що розвиваються, при одночасному дефіциті необхідних інвестицій.

5. Зростання організованої злочинності, зокрема, світового тероризму, який спирається на транснаціональні ресурсні потоки. Крім того, виникають рухи протесту проти проявів глобалізації (заходи антиглобалістів).

6. Розвиток масової культури, що сприяє взаємозбагаченню культур, але одночасно здійснює шкоду національним мовам і культурним цінностям окремих країн і регіонів.

7. Традиційні євроатлантичні цінності не завжди відповідають уподобанням представників окремих країн, конфесій та етнічних груп, що провокує прояви націоналізму, ксенофобії, релігійного фундаменталізму.

Україна є учасником сучасних глобалізаційних процесів. Це полягає в наступному:

- наявність дипломатичних і відповідно економічних відносин більш ніж з 190 країнами світу;

- членство в багатьох міжнародних організаціях, насамперед, системи ООН, намір вступити до СОТ і ЄС;

- зростання відкритості економіки, наприклад, цифра експортної квоти перевищила 50%;
- високі місця в міжнародній торгівлі озброєннями, аерокосмічною технікою, продукцією чорної металургії;
- як транзитна держава Україна забезпечує значні потоки товарів і послуг через власну територію; одночасно здійснюються заходи щодо диверсифікації, насамперед, енергетичних поставок (нафтогон «Одеса-Броди»);
- підвищується використання національними господарськими суб'єктами міжнародних телекомунікаційних мереж;
- поширюється участь у русі міжнародних інвестицій, на світових ринках цінних паперів;
- участь у багатьох міжнародних політичних, культурних, спортивних, гуманітарних подіях, що забезпечує прямий економічний ефект (надходження до бюджету, розширення бази оподаткування, залучення інвестицій у виробничі й соціальні проекти та ін.).

Головними ризиками економічної глобалізації для нашої держави є:

- суперечлива залежність від коливань світової ринкової кон'юнктури;
- небезпека неефективності підприємств, які не здатні конкурувати з іноземними постачальниками;
- економічні втрати від виконання статутних вимог деяких міжнародних організацій;
- небезпека міжнародного тероризму, нелегальної міграції, контрабанди заборонених товарів та інших наслідків лібералізації прикордонного і митного режимів;
- негативний вплив масової культури на національні культурні цінності;
- додаткові проблеми, пов'язані з глобальними проблемами людства.

Список літератури

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: Підручник: У 2 кн. / С. М. Панчишин, П. І. Островерх, В. Б. Буняк та ін. ; за ред. С. М. Панчишина, П. І. Островерха. – Кн. 1 : Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – Київ : Знання, 2013. – 615 с.
2. Архієреєв С. І. Політична економія : навч. посібник для студ. екон. спец. / С. І. Архієреєв, С. О. Волонцевіч; Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». – Харків : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ», 2006. – 364 с.
3. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / за ред. В.Д. Базилевича; Київ : нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 9-те вид., доповн. – Київ : Знання, 2014. – 710 с. – (Класичний університетський підручник).
4. История экономических учений: Учебник: В 2 ч. – Ч. 1 / под ред. В.Д. Базилевича ; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – Киев : Знання, 2015. – 583 с. – (Классический университетский учебник).
5. Стадник Г. В. Історія економіки та економічної думки: навч. посібник / Г. В. Стадник, В. П. Решетило, С. І. Штефан ; Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. – Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014.– 230 с.
6. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс. – М. : Гелиос, 1999. – 352 с.
7. Макроекономіка: підручник / [В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, Л. О. Баластрик] ; за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2004. – 851 с.
8. Макроекономіка : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Решетило (2-ге вид., доповнене); Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : ХНАМГ, 2013. – 224 с.
9. Ачкасов А. Є. Мікроекономіка: навч. посібник. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України / А. Є. Ачкасов, І. А. Островський, С. Б. Тимофієва. – Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 238 с.
10. Мочерний С. В. Політична економія: навч. посібник / С. В. Мочерний, Я. С. Мочерна. – 2-ге вид., виправ. і доп. – Київ : Знання, 2007. – 684с.
11. Національна економіка. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України /за заг. ред. В. П. Решетило; Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 286 с.
12. Решетило В. П. Тексти лекцій з дисципліни «Економічна теорія (Макроекономіка)» (для студентів 1 курсу денної та заочної форм навчання напрямів підготовки 6.140101 – Готельно-ресторанна справа та 6.140101 – Туризм) / В. П. Решетило, Ю. В. Федотова; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. – 143 с.
13. Экономическая теория: учеб. пособие / В. П. Решетило, Н. В. Можайкина, О. Ю. Егорова; Харьков. нац. ун-т гор. хоз-ва им. А. Н. Бекетова. – Харьков : ХНУГХ им. А. Н. Бекетова, 2016. – 210 с.

Навчальне видання

ОСТРОВСЬКИЙ Ігор Анатолійович,
СІРЕНКО Наталія Миколаївна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ»

*(для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки
6.030504 – Економіка підприємства, 6.030509 – Облік і аудит
і слухачів другої вищої освіти спеціальностей 7.03050901 – Облік і аудит
та 7.03050401 – Економіка підприємства (051 – Економіка)*

Відповідальний за випуск *А. Є. Ачкасов*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарової*

План 2016, поз. 238 Л

Підп. до друку 15.03.2017

Друк на ризографі.

Зам. №

Формат 60 x 84 1/16

Ум. друк. арк. 7,8

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,

вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017 р.